

□

- પ્રત્યક્ષીય** ■ સજ્જ અભ્યાસીઓનું એક આધારભૂત સંપાદન ૩
- સમીક્ષા** ■ એકાન્તમાં ઊડતાં નક્ષત્રો (કવિતા : રાધેશ્યામ શર્મા) રમણીક સોમેશ્વર ૭
મુક્તિવૃત્તાંત (આત્મકથન : હિમાંશી શેલત) બિન્દુ ભટ્ટ ૧૦
વડફળિયું (આત્મકથન : મણિલાલ રાનવેરિયા) ચંદુ મહેરિયા ૧૫
પારસી પ્રકાશ (સંદર્ભ : બહમનજી પટેલ) દીપક મહેતા ૨૦
- અવલોકન** ■ બંધ બારણાં (ઘનશ્યામ દેસાઈ), રોમાંચક વિજ્ઞાનકથાઓ (રવીન્દ્ર અંધારિયા),
જિપ્સીની રૂપકકથાઓ(માવજી સાવલા), પંદરમું રતન (કલ્પના દેસાઈ),
અદૃશ્ય પાત્રો(હરેશ ધોળકિયા), બહુરંગી(સંપા. સ્વાતિ મેઠ), જિંદગી
ના મિલેગી દોબારા(રોહિત શાહ), ગુજરાતી બાલવાર્તા(ઈશ્વર પરમાર),
વહીવટની વાતો (કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક) – રમણ સોની ૨૬
- વરેણ્ય** ■ કાવ્યની શક્તિ (વિવેચન : રા. વિ. પાઠક) – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૨
- ગ્રંથ-ગોષ્ઠી** ■ ધરીમેમ્બર્ડ વિલેજ(એમ.શ્રીનિવાસ);ટીફીન(રુક્મિણી શ્રીનિવાસ) – જયંત મેઘાણી ૩૭
- પ્રસંગવિશેષ** ■ વાર્તા-અનુવાદ શિબિર (અહેવાલ) – નીના ભાવનગરી ૪૧
- પત્રચર્યા** ■ – હેમન્ત દવે, હર્ષવદન ત્રિવેદી ૪૪
- સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૫** ■ ‘નાટક : સમીક્ષા’ થી ‘હાસ્યસાહિત્ય : સમીક્ષા’ – કિશોર વ્યાસ ૫૦
- પરિચયમિતાક્ષરી** ■ પ્રાપ્ત પુસ્તકોની પરિચયનોંધ – સંપાદક ૫૫
- આ અંકના લેખકો** ■ લેખક-પરિચય ૬

□

PRATYAKSHA

Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૦૭ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭

મુદ્રણ-અંકન : મહેશ ચાવડા, દિયા અક્ષરાંકન, વાસણા(બો.), તા. બોરસદ, મો. ૯૯૦૯૧૦૦૧૨૭

મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૧૮ ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સભ્યપદ વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

●

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

●

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની, સંપાદક, પ્રત્યક્ષ ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રુત્યક્ષીય

સજ્જ અભ્યાસીઓનું એક આધારભૂત સંપાદન

સર્જનાત્મક કૃતિઓનાં ચયનો અને સંપાદનો તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતાં હોય છે, એમાંનાં કેટલાંક શ્રમ-સૂઝપૂર્વકનાં, ઉપયોગી અને સંપાદનના ઉત્તમ નમૂનારૂપ પણ હોય છે. પરંતુ કોઈ એક ઉત્તમ વિવેચકના અનેક ગ્રંથોમાંથી કોઈ ખાસ દષ્ટિપૂર્વક પસંદ કરેલા લેખોનાં સંપાદનો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં – કહો કે ન-જેવાં – થતાં હોય છે. ખરેખર તો, આપણી સાહિત્ય-વિદ્યા-પરંપરામાં આવાં સંપાદનોનું મોટું મૂલ્ય હોય છે – સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓથી લઈને સંશોધકો સુધીનાને ઉપયોગી થાય એવું એનું ફલક હોય છે. અભ્યાસી સાહિત્યરસિકોને પણ આવી સંપાદિત સંચિત સામગ્રી – એ વિવેચકના કાર્યના અર્કરૂપ લેખો – એક સાથે મળે એનો લાભ થતો હોય છે.

પરંતુ આ પ્રકારનાં ચયન-સંપાદનોનું કામ ઘણું અઘરું હોય છે. વળી, ‘-ના ઉત્તમ વિવેચનલેખો’ એ પ્રકારનું માત્ર મન-ગમતું ચયન કરવાને બદલે વિશેષ દષ્ટિપૂર્વકનું સંપાદિત ચયન કરવાનું હોય ત્યારે તો સંપાદક અધિકારી અભ્યાસી હોય એ પણ જરૂરી બલકે અનિવાર્ય બની જાય છે.

હેમન્ત દવે અને હર્ષવદન ત્રિવેદીએ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના વિવેચનગ્રંથોમાંના સાહિત્ય-સિદ્ધાંત-વિચારને લગતા લેખોમાંથી કરેલું સંપાદન ‘આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિચાર’ (પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬) એક નમૂનારૂપ સંપાદન છે.

આ ગ્રંથનું બાહ્ય પરિરૂપ, એનો નકશો સંપાદકોની સજ્જતાનો દ્યોતક છે. શા માટે ને કેવી રીતે આ સંપાદન કર્યું એનું નિવેદન; ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની સિદ્ધાન્તવિચારણાનાં દ્વિશા-ગતિ બતાવતો અભ્યાસલેખ; પસંદ કરેલા લેખોની વિષયો/સિદ્ધાન્તપ્રવાહો અનુસારની વિભાજિત ગોઠવણી; પરિશિષ્ટોમાં – ટોપીવાળાની વિચારણામાં ઉલ્લેખ પામેલા યુરોપના વિદ્વાનોનો ટૂંકો પરિચય આપતી વ્યક્તિનામ સૂચિ, ટોપીવાળાના વિવેચનગ્રંથોની પ્રકાશન-સમયાનુસારી સૂચિ, આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિચારનો પરિચય આપતા ગ્રંથોની સૂચિ, શબ્દસૂચિ અને છેલ્લે, સંચિત લેખોના પૂર્વપ્રકાશનોની વિગત – એવી આવશ્યક બાબતોનો સમાવેશ કરતો આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓ-સંશોધકોને ઉપયોગી બનતી તથા એમનો રસ્તો ચોખ્ખો રાખતી શાસ્ત્રીયતાનો નિર્દેશક બન્યો છે.

સંપાદકોનું નિવેદન એ ખરેખર તો સંપાદિતગ્રંથની ચાવીરૂપ લખાણ હોય છે – હોવું જોઈએ. આ સંપાદકોએ ખૂબ મથામણપૂર્વક અને પોતાની અભ્યાસશીલતાને પ્રયોજીને લેખોનું ચયન કર્યું છે ને એને વિષય-વિભાજનમાં રજૂ કર્યું છે. (પહેલા વિભાગના ૧૭ લેખોને

ઉપ-શીર્ષક આપવાનું, સરતચૂકથી જ રહી ગયું હશે?) એ ઉપરાંત એમણે મૂળ લેખોની કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર (એડિટિંગ) કરી લીધા છે – સંપાદકો કહે છે એમ ટોપીવાળાની ‘પૂર્વસંમતિ’થી કર્યા છે. આ ફેરફારોથી લેખનની એકવાક્યતા લાવવામાં ને લેખોને વધુ પ્રાસાદિક કરવામાં ખરેખર જ મદદ મળી છે. ‘મોડેથી આવેલો મૂડીવાદ’ને બદલે ‘પરવર્તી મૂડીવાદ’ કે ‘માતૃદેશો’ને ‘સામ્રાજ્યવાદી દેશો’ એમ ફેરવી લેવામાં; લેખોમાં જ ક્યાંક ક્લિષ્ટ કે તરજૂમિયા રહી ગયેલી લાગતી વાક્યરચનાઓ સુધારી લેવામાં; ગુજરાતીમાં જાણીતા ને સ્થિર થયેલા પારિભાષિક શબ્દો પછી ટોપીવાળાએ કૌંસમાં અંગ્રેજી પર્યાયો પણ મૂક્યા છે તે કાઢી નાખવામાં – સંપાદકોએ વિશદતાના સંદર્ભે, બહુ યોગ્ય નિર્ણયો લીધા છે. (‘સાક્ષીભાસ્ય’ની સમીક્ષા કરેલી ત્યારે મેં લખેલું કે, ટોપીવાળાના વિવેચનલેખોમાં ઘણીવાર તો આ ‘પર્યાય-દ્વિભાષિકતાની ઝડી વરસી છે [...] એટલે એમ લાગે છે કે એમણે કૌંસમાંના અંગ્રેજી શબ્દો ખસેડી લીધા હોત તો રાહત થાત’ [જુઓ, પરબ, માર્ચ, ૨૦૧૩માં તથા ‘ગિરિધરો અને પિચ્છધરોની વચ્ચે’, ૨૦૧૩-માં એ લેખ]. સંપાદકોના આ નિર્ણયથી મને યોગ્ય સમર્થન મળ્યાનો આનંદ થયો.)

પરંતુ સંપાદકોની એક બાબત સાથે સંમત થવું મુશ્કેલ છે. પાશ્ચાત્ય લેખકોનાં નામના ‘સાચા ઉચ્ચારો અને લિપ્યંતરો’ના સંદર્ભે એમણે, ટોપીવાળાના લેખોમાં આવતાં ગુજરાતી લિપ્યંતરોને બધે જ ફેરવીને એમનાં નવાં લિપ્યંતરો મૂક્યાં છે. એમાં એક-બે આત્યંતિક દાખલા પણ છે. (એમણે અલબત્ત એનો નિર્દેશ પણ કર્યો જ છે) જેમ કે ‘ફોઈડ’ને બદલે ‘ફોયટ’ અને ‘નિત્સો’ને બદલે ‘નીચ.’ હવે, રોલાં બાર્થ/બાર્ત કે વેઈન/વેન બૂથ જેવાં લિપ્યંતરણોનો ન જેવો ભેદ તો પકડાય-સમજાય પણ આપણી આખી લેખનપરંપરામાં ફોઈડ અને નિત્સો નામો એટલાં પ્રચલિત છે કે આ સૂચવેલાં – સૂચવેલાં જ નહીં, મૂળ લેખોમાં ફેરવી દીધેલાં – લિપ્યંતરણો હંમેશાં કૌંસમાં રોમન લિપ્યંતરણ અને નોંધો મૂક્યા સિવાય પકડાવાનાં નહીં. નીચ. એ નીચ્ચ એમ ઉચ્ચારવાનું છે એ પણ એમણે દરેક વખતે બતાવવું પડવાનું, અને એથી, જે ‘વિશદતા’નો (સાચો) આગ્રહ સંપાદકોએ સેવ્યો છે એમાં જ વ્યવધાન આવવાનું. મને બીજી વાત એ વિચારવા જેવી લાગે છે કે ડ ~ ટ એ ઘોષત્વ ~ અઘોષત્વના ફલક પર – જેમ બંગાળી અ એ ગુજરાતી અ~ઓના ફલક પર – વિસ્તરેલાં, જુદી જુદી ભાષાના ભાષકોના કાન પર એના (ડ ~ ટના કે અ~ઓના) કોઈપણ બિંદુએ ઝિલાતાં ઉચ્ચારણો છે. તો એટલી હેરફેર શું સ્વીકાર્ય ન જ બને? (વધુ સ્પષ્ટપણે તો આ વિશે ધ્વનિવિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ કહી શકે.) એવું જ, એક જગાએ સંપાદકોએ Franzનું ઉચ્ચારણ – ઝ ને બદલે – ત્સ રૂપે નોંધ્યું છે એમાં પણ સ્પર્શ/સ્પર્શસંઘર્ષના સંધિફલકમાં આવી જાય એવું ઉચ્ચારણ છે. જો સ્થળનામોનાં ઉચ્ચારણો ભારતીય અંગ્રેજી, બ્રિટિશ અંગ્રેજી, અમેરિકન અંગ્રેજીમાં જુદાં જુદાં હોય છે તો આપણે, લેખકનામનાં ઉચ્ચારણો સુધારવામાં, ઓછામાં ઓછું, આત્યંતિક સ્થિતિઓનો તો પરિહાર કરીએ જ – એ મને પોતાને આવશ્યક લાગે છે, સંપાદકોએ ફેરફાર ન સ્વીકારનાર માટે ‘જડભરત’ શબ્દ વાપર્યો છે એ હું જાણતો હોવા છતાં.

બીજું બધું જવા દઈએ તો, ટોપીવાળાના લેખોમાં એમણે લેખકનામોનો પાઠ મૂળ જ રાખ્યો હોત ને પરિશિષ્ટમાં નૂતન ઉચ્ચારણોની એક તુલનાત્મક સૂચિ મૂકી હોત તો યોગ્ય થાત એમ પણ મને લાગે છે.

‘સિદ્ધાંતવિશ્વનો યાત્રિક (ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના સિદ્ધાન્તવિચાર વિશે એક નોંધ)’

ટોપીવાળાની સિદ્ધાન્તવિચારની દિશા અને ગતિ બતાવતો એક અભ્યાસપૂર્ણ ને માર્ગદર્શક લેખ છે. સંપાદકો બરાબર કહે છે કે, ટોપીવાળાના 'વિવેચન વિશેનો આ અભ્યાસલેખ' નથી, એમની સૈદ્ધાન્તિક વિચારણા અંગેના સંકેતો બતાવતો લેખ છે. પણ એ સંકેતોથી એક સ્પષ્ટ નકશો જરૂર ઊપસ્યો છે – ટોપીવાળાની સિદ્ધાન્તવિચારની પ્રક્રિયા, એનાં વ્યાપ અને વિશેષો, સિદ્ધાન્ત સાથે પ્રત્યક્ષનું સતત સંધાન અને, ખાસ તો, એમની 'એક સુયોગ્ય પ્રતિમાનની શોધયાત્રા' – અહીં બરાબર અંકિત થયાં છે.

બે અપેક્ષાઓ, તેમ છતાં, રહે છે. અહીં પસંદ કરેલા લેખો વિશે ને એમણે નિર્દેશોલા વિભાગો વિશે પણ અહીં વાત થવી જોઈતી હતી – ને તો એ આ સંપાદિત લેખોની એક યોગ્ય ભૂમિકા પણ થઈ હોત. ઘણા લેખોની નીચે જે પાદ-નોંધો છે એ બધી સંપાદકોએ કરેલી છે ને એમાં ક્યાંક વિચાર કે વિચારક વિદ્વાન અંગેની ભૂમિકારૂપ નોંધ જેવું પણ છે. એ રીતે પ્રત્યેક લેખને નહીં તો વિભાગને આરંભે એક ટૂંકી પ્રવેશક નોંધ પણ થઈ શકી હોત.

બીજું, સંપાદકોએ નોંધ્યું છે કે ઉર્વી તેવારે એમના શોધગ્રંથમાં ટોપીવાળાએ રચેલી હજાર જેટલી ગુજરાતી સંજ્ઞાઓની યાદી આપી છે. ટોપીવાળાએ કરેલા આ પર્યાય-ઘડતરની બાબત એટલી નોંધપાત્ર ને રસપ્રદ પણ છે કે આ વિદગ્ધ સંપાદકોએ, એ બધીની નહીં તો કેટલીક સંજ્ઞાઓની તુલનાદર્શી ને પરિચયાત્મક સૂચિ આ ગ્રંથમાં પણ આપી હોત તો એ ઉપયોગી થાત. પરિશિષ્ટમાં પાશ્ચાત્ય વિવેચકોની એમણે કરેલી કેવળ સૂચિમાં પણ આ સંપાદકોએ લેખકનું રોમન લિપિમાં નામ, એનું ગુજરાતી લિપ્યંતર, તે તે વિદ્વાનનો જીવનકાળ, એમનાં મુખ્ય કામ અને ગ્રંથનો નિર્દેશ એવી ખૂબ ઉપયોગી અને અભ્યાસીઓ જ કરી શકે એવી પરિચય-નોંધો પણ આપી છે. એથી પણ પેલી પરિચય-તુલનામૂલક સંજ્ઞાસૂચિની અપેક્ષા વધી જાય છે.

ઘણા લેખોમાં, આવશ્યક ફૂટનોટ્સની સાથે જ કેટલાક બહુ જરૂરી પ્રતિનિર્દેશો આપીને પણ સંપાદકોએ અભ્યાસનિષ્ઠા અને શાસ્ત્રનિષ્ઠા દાખવી છે. આ નાની લાગતી બાબત પણ ઘણી મહત્ત્વની ઠરી છે.

પરંતુ, આટલી સજજતા ને આવી ચીવટ દાખવનારા આ સંપાદકોએ આ ગ્રંથમાંના અસહ્ય લાગે એવા કેટલાક મુદ્દાદોષો માટે કશું જ કર્યું નથી એ આશ્ચર્યકારક જ નહીં, એક કમનસીબ ઘટના છે. અનુસ્વારોની ગેરહાજરી, હસ્વ-દીર્ઘનાં થોડાંક મુદ્દા-અનવધાનો, વગેરેની વાત ન કરીએ પણ 'વિવેચન માળખું', 'વિવેચન વિચાર', 'સંસ્કૃતિ મૂલક' એવાં પદો છૂટાં રહી જવાની ભૂલો નહોતી રહી જવી જોઈતી. જાક દેરિદા / ઝાક દેરિદા એમ બંને જોડણી બે-ત્રણ જગ્યાએ રહી ગઈ છે એ પણ આશ્ચર્ય.

સૌથી મોટી તકલીફ – જે નહોતી જ રહી જવી જોઈતી તે એ છે કે ટોપીવાળાનાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં નામ ખોટાં છપાયાં છે. 'પ્રતિભાષાનું કવચ'ને બદલે 'પ્રતિભાષાનું કવન' (પૃ. ૩૬૩) લખાય એ તો ઠીક, પણ 'અપરિચિત અ અપરિચિત બ' એ 'અપરિચિત અ અને પરિચિત બ' (પૃ. ૧૨) તથા 'અપરિચિત અ અને અપરિચિત બ' (૧૬) છપાય એ ઠીક નહીં. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનાં બે પુસ્તકોનાં નામ ઘણી જગ્યાએ ખોટાં જ લખાતાં રહ્યાં છે. 'સહવર્તી-પરિવર્તી' અને 'સાક્ષીભાસ્ય' એ બે નામો સાચા રૂપે ભાગ્યે જ ઉદ્ભૂત થાય છે. અહીં – આવા મહત્ત્વના પુસ્તકમાં પણ – 'સહવર્તી-પરવર્તી'(૧૬), સહવર્તી/પરવર્તી(૩૫૭) અને વળી સહવર્તિ કમવર્તિ

(૫૦ ૩૮૨, ત્રણ વાર); તથા સાક્ષીભાષ્ય (૩૮૧, ૩૮૩ : પાંચેક વાર) – એમ છપાય એ બહુ વસમું લાગે છે. લેખકો-સંપાદકો એમ કહેતા હોય કે મુદ્રણદોષો એ પ્રેસની જવાબદારી છે તો એ ખોટી વાત છે. આ સંપાદકો એવું કહે એવા નથી છતાં પરિણામ તો ક્ષોભજનક જ આવ્યું! પોતાના પુસ્તકનાં છેલ્લાં પ્રૂફ કાળજીથી જોવાં એ લેખક-સંપાદકની જવાબદારી ગણાય.

સંસ્કૃતના મોટા વિદ્વાન પી.વી. કાણેને એક પ્રતિષ્ઠિત સામયિક તરફથી લેખ માટે નિમંત્રણ આવેલું. એ માટે દિલગીરી દર્શાવતાં એમણે કહેલું, ‘હમણાં હું મારા એક લાંબા પુસ્તકનાં પ્રૂફ જોઉં છું. અત્યારે હું ૮૪નો છું ને મારે હવે કાળજી રાખવી જોઈએ કે પુસ્તકમાં કોઈ મુદ્રણદોષ રહી ન જાય એટલે અત્યારે હું બીજું કોઈ જ કામ સ્વીકારી ન શકું.’ (‘એડિટર્સ ઓન એડિટિંગ’, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી, ૧૯૯૩-માંથી).

○

ઉપરની થોડીક ક્ષતિઓનો બચાવ કર્યા વિના પણ કહી શકાય એમ છે કે બે અભ્યાસીઓએ કરેલું આ સંપાદન ઘણું ઉત્તમ છે ને આપણી વિવેચન-સમૃદ્ધિમાં એક સારા ઉમેરારૂપ છે.

રમાણસોની

આ અંકના લેખકો

રમણીક સોમેશ્વર	:	સી-૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ્સ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે, અમીન પાર્ટી-પ્લોટ પાસે, ગોત્રી, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૩ □ 9429342100
બિંદુ ભટ્ટ	:	એ-૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન પાસે, અમિયાપુર, જિ. ગાંધીનગર ૩૮૨ ૪૨૪ □ 9723555993
ચંદુ મહેરિયા	:	નિરાંત, ૧૪૧૬/૧, સેક્ટર ૨-બી, ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૦૭ □ 9824680410
દીપક મહેતા	:	ફૂલરાણી સાહિત્ય સહવાસ, કેલકર માર્ગ, કલાનગર, બ્રાન્દ્રા(પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૧ □ 9821832270
રમણ સોની	:	૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૭ □ 9228215275
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	:	ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫ □ 079 – 26301721
જયંત મેઘાણી	:	પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૨ □ 9898007130
નીના ભાવનગરી	:	૮૦૨ ફોરમ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ્સ, અશોકનગર પાસે, અઠવા લાઈન્સ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૧ □ 9825411175
કિશોર વ્યાસ	:	૬, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ સામે, કાલોલ(પંચમહાલ) ૩૮૯ ૩૩૦ □ 9924735111

એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો - રાધેશ્યામ શર્મા

રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

વિશે

રમણીક સોમેશ્વર

'એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો'નો ઉજાસ

'આકાશની ઉડ્યનલિપિ' આલેખનારા કવિ રાધેશ્યામ શર્મા હવે પોતાના 'એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો'ને તરતાં મૂકે છે. એ નક્ષત્રો ઝરમર ઝરમર ઝરમરતાં આવી પહોંચ્યાં છે મારા આંગણામાં. ક્યારેક હું એને પલક ઝપક્યા વગર તો ક્યારેક ઝપકી ઝપકીને જોયા કરું છું. કોઈ મને આંજે તો કોઈ માંજે, કોઈ ઝબકે તો કોઈ ઝબૂક ઝબૂક થાય. કોઈ આકાશ વચ્ચે આકારો રચે તો કોઈ આકારો વચ્ચે રહેલા આકાશનું ગાણું ગાય - કાગળ પર કઈ રીતે એની વાત મંડાય!

નક્ષત્રોનું તો પાછું એવું કે હોય નજર સામે જ છતાં હોય પહોંચની બહાર. તેથી જ કદાચ એ વધુ આકર્ષે. તો આ દૂર છતાં સંનિકટ લાગતાં નક્ષત્રોને જોતો બેઠો છું ને મારા મનમાં રમવા લાગે છે એક બાઉલ ગીતની પંક્તિઓ.

આમાર પાખિર જાત

આમાર હોઈંત્યા ચલાર ભાઓ જાનિ ના

આપા દેર ઉડ્યા ચલાર ધાત

(અમારી તો ભાઈ, પંખીની જાત, ભોંય પર પગલાં માંડી

ચાલવાનું અમને ન ફાવે, આકાશે ઊડવું અમારા માટે સહજ) - કવિ રાધેશ્યામ શર્માની આંતરચેતના ક્યાંક આ ગીતના ભાવજગત સાથે મને જોડાયેલી લાગી.

કાવ્યસંગ્રહના પ્રવેશકમાં જ કવિ કહે છે : "કવિતા કળા ભાષાપરક ઘટના હોવાથી તે મૂર્ત છે, દૃશ્ય છે, બાકી ભાવકના અનુભવમાં ઝબકતી વ્યંજના અમૂર્ત છે, અદૃશ્ય છે - આકાશની ઉડ્યનલિપિ સમી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છતાં સૈન્દ્રિયતાને અંડોળી જતી, વાસ્તવિક છતાં અતિ-વાસ્તવની સ્વપ્નિલ સરહદોને સ્પર્શી આવતી." કવિની આ વાતની પ્રતીતિ એમનાં કાવ્યોમાં સતત થતી રહે છે.

આ કાવ્યોમાં ક્યાંક આપણને 'પ્રત્યુત્તર શૂન્ય/ મહાકાશ' પ્રસરેલું દેખાશે તો ક્યાંક 'સભરતા/શૂન્યનો પર્યાય' - બની બની છલછલતી જણાશે. કવિની સર્જકચેતનાનું પગેરું દાબતાં આપણે 'પહાડ' નામક કાવ્યની થોડી પંક્તિઓ મમળાવી લઈએ. કોરો કાગળ લઈ કવિતા સાથે સંવાદ રચવાની મથામણ કરતા કવિ કઈ રીતે જોડાય છે કવિતાના શબ્દ સાથે? જુઓ -

"સભરતાના

સરોવરમાં

માનસ હંસો

અપૂર્વ

ધ્વનિ

વેરે."

સભર થવાની પહેલી શરત છે ખાલી થવું. ખાલી થાય તે નવાં નવાં સ્પંદનોથી સભર બને. એ રીતે કવિનું ચિત્ત બન્યું છે. સભર સરોવર અને એમાં તરતા માનસ હંસો વેરે અપૂર્વ ધ્વનિ, નિત્ય નૂતન એટલે અપૂર્વ. એવા

આ ધ્વનિને વેરાતો જુઓ અને લહેરાતો સાંભળો. પછી આ ધ્વનિ જ -

"નોતરે
સર્જક
કવિને
રહસ્ય
મંજૂષા
ઉઘાડવા"

કવિની આ રહસ્યમંજૂષાને ઊઘડતી આપણે જોઈએ. એ ઉઘાડ સાથે ભાવકનો રહસ્યલોક પણ ખૂલતો-ખીલતો રહેશે. આ 'પહાડ' કાવ્યમાં સર્જનપ્રક્રિયા, સર્જક સામેના પડકારો ને મારગ વચ્ચે આવતા આસક્તિના અવરોધોની વાત કેવી સરસ રીતે મુકાઈ છે!

સર્જનની ક્ષણો એ આ કવિને મન - "કવિતાની પ્રક્રિયામાં વિચારોને નિર્વિચાર દિશામાં દોરી જવાનો સ્વાનુભવ છે." પોતાની કેફિયતમાં વધુમાં કવિ કહે છે, "અનિર્વાચ્ય અનુભૂતિ સાથે તત્ક્ષણ પૂરતું તાદાત્મ્ય અને ભાષાકારમાં ઢાળવાની પ્રક્રિયામાં તાટસ્થ્ય પ્રત્યેક સર્જકચેતનામાં અવિનાભાવી સંબંધ જેવું તત્ત્વ છે." આવા તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય સાથે કવિ સાવધાનીપૂર્વક પોતાની કવિતામાં અવનવા આકારો રચે છે પણ એની કોઈ બદ્ધ આકૃતિ રચાવા દેતા નથી. સર્જનક્ષણોનો આનંદ માણતા કવિ કહે છે:

"શબ્દ
શીતળ
એકાન્ત
ફુવારા
ઊડતા
સ્ફુલ્લિંગોના"

આવા ઊડતા સ્ફુલ્લિંગોમાંથી નીપજતું આ દૃશ્ય જુઓ :

"અવકાશના કર્ણપટલ પર
પતંગિયું
ચોંટી ગયેલી પાંખને
ઉખેડવા
ઉઘાડોને નોતરે"
અવકાશનું કર્ણપટલ, પતંગિયાની ચોંટી ગયેલી પાંખ

અને ઉઘાડો. કેવું અજાયબ સંયોજન! આ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ચિત્ર ભાવકચેતનાને કેવું તો સ્પર્શી જાય છે! અને પછી લહેરાતાં ઉઘાડોની સૌરભ આપણા શ્વાસમાં મઘમઘવા લાગે છે.

આવાં અનેકવિધ દૃશ્યો એ રાધેશ્યામ શર્માની કવિતાનો વૈભવ છે. 'તડકો'માં ખાલીપણાના આટાપાટા વચ્ચે રમતા તડકાને જુઓ. અને આ 'કૂકા'માં લિમ્બોઈવણો તડકો રાત પડતાંમાં જુઓ કેવું રૂપાંતર પામે છે! -

"રાત
પડતાં
કિરણોના
કટકા
કાચના
તારા
કૂકા
બની
ગગનમાં
ફેલાઈ
જાય છે."

આવું જ ઊઘડતી સવારનું ચિત્ર જોવા આપણે 'સંગતિ' કાવ્ય વાંચવું જોઈએ. પણ ભાઈ, આ તો 'શૂન્યની/સોયમાંથી/નીકળેલા/રંગબેરંગી/દોરા' - આ દોરાથી ગૂંથાતી ભાત જોતો જોતો હું તો એના થોડા વેલબુટ્ટા જ તમારી સામે મૂકું છું.

રાધેશ્યામ પ્રયોગધર્મી કવિ, આધુનિકતા અને રહસ્યાત્મકતા એમના સર્જનમાં સાથે સાથે ચાલે. એમના અછાંદસમાં પણ એક પ્રકારનો 'આત્મલક્ષી લય' વહેતો જાણાય. એમાં સહજરૂપે આવતા છાંદસ પ્રયોગો પણ ધ્યાન ખેંચે - અહીં 'અપરંપાર', 'સીડીઓ' આદિમાં ચોપાઈનો રસળતો લય-પ્રયોગ જોજો. એમનું 'વિલય' કાવ્ય જાણે એમની અછાંદસના વિભાવનાની કાવ્ય-લહરી. રાધેશ્યામના અછાંદસમાં કાગળ પર કવિતાની જે આકૃતિ રચાય એ પણ વિલક્ષણ. એક એક ઈંટ ગોઠવી ચણતર કરતા હોય તેમ કવિ એક એક શબ્દ ગોઠવતા થાય. પણ પાછું બધું લવચિક. એમાં વાક્યવિન્યાસો કે સંદર્ભો જોડવાનું કામ કવિ ભાવક ઉપર છોડી દે. ક્યારેક વળી એકાધિક શબ્દોને

આમ ઊભી લીટીમાં ગોઠવી આકારો રચતા જાય. રસાનુભવ માટે ભાવ કે બાહ્યાંતર આકૃતિઓ ઉકેલવાની રહે.

કવિ અને કવિતા દોરેલા માર્ગે ન જાય, પણ એ જ્યાં જાય ત્યાં રસ્તા કળાતા રહે. જુઓ, આપણે અહીં એક કાવ્યનું શીર્ષક વાંચીએ છીએ. ‘બોમ્બ’. આપણું મન કશી કલ્પનાઓ બાંધે તે પહેલાં જ કવિ તો આશ્ચર્યજનક રીતે ગ્રીષ્મના ઉત્તાપ વચ્ચે આપણને લઈ જાય છે કોઈ નવદંપતીના શયનકક્ષમાં. અંધકારની મસૃણ વિથિકાઓમાં અનંગ રંગ રેલાય ત્યાં અચાનક નાઈટલેમ્પની સ્વિચ પર પંજો પડે અને... વિસ્ફોટ! આવા વિલક્ષણ વિસ્ફોટ રાધેશ્યામ શર્માની કવિતામાં થતા રહે. ‘ધજા’માં આ પ્રકારે પ્રગટ થતા રતિ-સંકેતો સુજ્ઞ ભાવક પામી શકશે.

કવિતામાં આકાશી નક્ષત્રો સાથે ઊડાડાડ કરનાર આ કવિ ક્યારેક ઉઘાડા પગે ધગધગતી ભોંય પર ઊભા રહીને એના ભડભડાટને ભાળે છે અને સાંપ્રતના ભીંસભર્યા તનાવો અને વેદના-સંવેદનાને તન્મય તાટસ્થ્યથી કાવ્યરૂપ આપે છે. ‘ધડાકા’, ‘શૂળ’ આદિમાં વિકાસના વ્યામોહ સાથે વધતી સંવેદનશૂન્યતા, ‘સુગંધ’માં વિધવાઓની વેદના, ‘ગાદી-ગાડી-ખુરશી’માં ધર્મસત્તા-રાજસત્તાના ચક્રવ્યૂહો વચ્ચે ભીંસાતા જનસામાન્યની મર્મભરી કથા-વ્યથા કે ‘એટલાસ’માં ગાંધીવધની ઘટનાનો સંકેત કરી સ્તબ્ધ સમય-સંદર્ભોનું નિરૂપણ... – આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં માનવીય સંવેદના સાથે તારોતાર જોડાયેલા આ કવિનું એક જુદું રૂપ પામી શકાય છે.

આધુનિક ધારાના સર્જક તરીકે ઓળખાવાતા આ કવિનાં નગરકાવ્યો પણ વિશેષ રૂપે ધ્યાનાકર્ષક છે (જોકે આ કે તે વાદ કે તુલનાઓના સીમાડા કોઈ પણ સાચો સર્જક હંમેશા વળોટી જતો હોય છે). એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘આંસુ અને ચાંદરણું’ (૧૯૬૩)માં પ્રકાશિત એમના દીર્ઘકાવ્ય ‘હાંફતાં સરવસો’ને ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ‘નગરકાવ્યોમાં લાંબાગાળા સુધી યાદ રહે એવું કાવ્ય’ એમ કહીને ઓળખાવેલું. અને કહેલું કે આ કાવ્યમાં ‘અમદાવાદ શહેરને, શહેરનાં વરવાં દશ્યોને, શહેરની ગંદી અને ગોબરી છબીઓને ઝડપતા રાધેશ્યામને જોવા એ એક લહાવો છે.’ – આ લહાવો રાધેશ્યામ અદ્યાપિપર્યંત આપતા

રહ્યા છે.

અહીં ‘દોટ’માં વાત છે એ જ અમદાવાદની. સુકાઈ રહેલી સાબર, રિવર ફ્રન્ટ પર આત્મહત્યાનાં પ્રેતો, આતશબાજીના ફુવારા અને મંત્રમુગ્ધ મેદનીના જયઘોષોમાં પ્રસરી છે કવિ રાધેશ્યામની મર્મવાણી. ‘અમદાવાદ ૧૯૯૮’ અને ‘અમદાવાદ-૨૦૧૦’માં ટ્રાફિક સિગ્નલોની રેડ લાઈટોમાં પ્રસરતાં રક્તરંજિત દશ્યોનો દાહ ભાવક અનુભવશે. ‘ખરા બપોર’માં રાજકોટ, ‘ફૂટપ્રિન્ટ્સ’માં વડોદરા અને ‘હૂરતની મૂરત’માં સુરત – અનેકવિધ સંદર્ભો તરતા મૂકી આ નગરોના વિશિષ્ટ-વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વની ઓળખ આપતાં આ કાવ્યો રા. શ.નાં નગરકાવ્યોનું એક જુદું રૂપ છે.

૬૪ પૃષ્ઠો અને ૭૭ કાવ્યોમાં વૈવિધ્ય ખાસ્સું. સાથે મૂકેલા પરિશિષ્ટનાં પૃષ્ઠો પાછાં એના અનુમોદનમાં હાજર. કવિનું ઉપાદાન ભાષા, તો કવિ ભાષા અને માતૃભાષાની વાત પણ પાછા કવિતામાં કરે. માતૃભાષાનો મહિમા ગાતાં કહે :

“પણ માતાની ભાષા

જહનની સાત કોઠી વાવમાં

જો ઊતરી

તો સદા

તરી રહે

શાશ્વતી ચેતનામાં...”

‘એક આત્મલક્ષી આલાપ : માતૃભાષાથી માતૃવંદના’ અને ‘અમર સંભાષા’માં વાત આવે માતૃભાષાની તો ‘ભુવાગીરી’ જેવા કાવ્યમાં પ્રદેશ-ભાષા-ભાવના ભેદોની વાત કરતાં વિલક્ષણ શૈલીમાં કવિ કહે :

‘ભાષાને/ભૂર ભૂતડાં/વળગ્યાં છે/કે ભાષા/ભૂવો બની/ ધુણાવે કવિઓને’ – પણ કવિ તો પાછા એ ભાષા દ્વારા જ બધા ભેદભાવ વળોટી અભેદમાં સ્થિર થવાનું તાકે અને કાવ્યાન્તે નક્ષત્રોની લિપિમાં કહે :

“આપણે તો આટલું જાણીએ/ઘટાકાશ-મહાકાશ વચ્ચે/વાળ જેટલું ય/નેળિયું નથી.”

રાધેશ્યામ શર્માની કવિતા ઘણીવાર અનેકવિધ સંદર્ભોને ઊંડણમાં લેતી ચાલે. એમાં ક્યારેક રામાયણ, મહાભારત કે ગીતાના સંદર્ભો સાથે આદમ-ઈવ, શીરી-

ફરહાદ કે નોહાની નૌકાની વાત પણ એકી સાથે આવે તો ક્યારેક આલ્બેર કામૂ, રિલ્કે આદિ સર્જકો પણ એમાં જોડાઈ જાય. અહીં કલ્પનો, પુરાકલ્પનોને ઉકેલવાની મથામણ કરવાને બદલે ભાવકે સંદર્ભોને જોડી જોડીને આકૃતિ રચવાની દિશામાં પ્રવૃત્ત થવું પડે.

‘અશ્વત્થનું કથકલી’ વાંચો તો ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં છંદોના પણો ખેરવતું અશ્વત્થ વૃક્ષ અનેક પ્રદેશોમાં ફેરવી ચૈતન્ય-લીલાપૂર્વક મૃદંગનાદે કથકલી કરતું પ્રત્યક્ષ થાય – ‘સમુદ્ર-કિનારે લટાર મારતાં’ તમે કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પાસેથી કામૂ પાસે ક્યારે પહોંચી જાવ તેની સરત ન રહે. ‘નારી બારી પણ ખરી?’ ‘પ્રણય’, ‘સંકલ્પના’ આદિમાં પણ કવિની આ શબ્દલીલા જોવા જેવી.

કવિ તો એવું કહે છે કે “પેલો/પુરાણ/પીપળો/સ્તબ્ધ/ અવાક/બોલતો/કરવા/એક/કવિએ/કેવળ/કલમ/ઊંચી/કરી/ નીચેથી/તો/અવકાશમાં/અચાનક/પ્રકાશ/ઝળહળતો/ ઝબૂક્યો.” (‘અશ્વત્થનું કથકલી’)

કવિ રાધેશ્યામે કલમ ઊંચકીને અવાકને વાણી આપવા કે અમૂર્તને મૂર્ત કરવા પોતાના એકાન્તમાં સ્વાન્તઃ સુખાય જે નક્ષત્રો તરતાં મૂક્યાં એના ઝળહળતા ઝબકારની વાત આમ મેં આવડી એવી કહી. સંભવ છે એમાં ઘણું અકળ, અવાક કે અવાચ્ય – વણઊકલ્યું રહી પણ ગયું હોય. □

મુક્તિ-વૃત્તાંત – હિમાંશી શેલત

અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

વિશે

બિન્દુ ભટ્ટ

રસપ્રદ અને વિચારોત્તેજક આત્મકથા

લગભગ પાંચેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈ મુકામે, સાહિત્ય અકાદેમીના એક પરિસંવાદમાં ‘ગુજરાતી લેખિકાઓની આત્મકથા’ વિશે વાત કરતાં મેં આશા વ્યક્ત કરેલી કે આવનારાં વર્ષોમાં હિમાંશી શેલતના હસ્તે ગુજરાતી

લેખિકાની જેન્યૂઈન આત્મકથા અવતરવી જોઈએ! જાન્યુઆરી ૨૦૧૬માં મારી એ આશા ‘મુક્તિવૃત્તાંત’ રૂપે મૂર્ત થાય છે એનો આનંદ છે. એક નિર્ભીક-નિખાલસ, કલાત્મક સભાનતા સાથેનો મર્મસ્પર્શી અને સંયમી સ્વર સંભળાય છે. અહીં હિમાંશી શેલતના આરંભિક કથાસાહિત્યની આગવી વિશેષતા સાંકેતિકતા અને લાઘવનો પણ સઘન અનુભવ થાય છે.

જૂની ગુજરાતીમાં આવતા એવા ‘વૃત્તાંત’નું શીર્ષક ધરાવતી આ આત્મકથામાં લેખિકાના વીતેલા સમયનો અણસાર મળે છે. મુક્તિ એટલે લેખિકા પોતે. હિમાંશીનું નહીં જાણીતું એવું એક નામ મુક્તિ. એ અર્થમાં આજ સુધી કંઈક અપ્રગટ એવાં આ લેખિકાની મુક્તિનો બીજો અર્થ એટલે વ્યક્તિને જીવનના એક એવા પડાવે એવું લાગે કે જે કંઈ જોયું, જાણ્યું, જીવ્યું, જોગવ્યું અને જેના કારણે જે કંઈ વલણો અને વળગણો, આપ્રહો અને પૂર્વગ્રહો બંધાયોં એ તમામ બંધનોમાંથી મુક્તિ! નરવું, નિખાલસ, મુક્ત, હળવુંફૂલ એવું પોતાનું ‘હોવું’ અંકે કરવાની ઝંખના વ્યક્ત કરતું શીર્ષક, એટલે કે બંને પ્રકારની મુક્તિનું વૃત્તાંત!

હિમાંશી શેલત આત્મકથાનો નાટ્યાત્મક રીતે આરંભ કરે છે. ટીવી ન્યૂઝમાં કોઈ ફેશન મોડેલની આત્મહત્યાના સમાચાર જોતી મુક્તિને વિચાર આવે કે ‘એને જો અલ્ઝાઈમર્સ થયો હોત તો આમ મોતને વળગી ન પડત’ (૫૦૧). અને લાગલું અલ્ઝાઈમર્સ થાય તો શું? એવું વિચારતી એ બોલી પડે: ‘જીવેલું આખેઆખું ભૂલાઈ જાય. પહાડની ધાર પરથી સીધાં ઊંડી ખીણમાં’ (૫૦૨). સાટોરીની જેમ એની ભીતર ઝબકાર થાય, ‘મારે આત્મવૃત્તાંત લખવું છે.’ નેરેટર (અધર સેલ્ફ) નવાઈ પામતાં પૂછી બેસે છે: ‘યુ મીન આત્મકથા?’ (૫૦૨) મુક્તિ જવાબમાં આત્મકથાના નેરેટર એટલે કે હિમાંશીને ખુલાસો આપતાં કહે: ‘... છેલ્લું છેલ્લું જોઈ લેવું છે કે કેટલાં પ્રામાણિક થઈ શકાય છે, અને કેટલાં નિખાલસ! આ પણ એક પ્રકારનો બારડાન્સ. બધાં જોતાં હોય ત્યારે અજવાળામાં ખુલ્લાં થઈ ઊભાં રહેવાની તાકાત કેવીક છે, જોઈએ તો ખરાં! મુક્તિ જેવી છે તેવી, ઢોળ ચડાવ્યા વિનાની અને રંધો ફેરવ્યા વગરની. બસ એની જોડે આંખ મેળવવાની ઇચ્છા છે.’ (૫૦૨). પણ નેરેટર આ જવાબ

નહીં સ્વીકારીને, મુક્તિની આ ઇચ્છાને અતીતમોહ, લખવાના અભરખા કે જાતને સ્થાપવાના ધખારા ગણાવે છે. મુક્તિ પોતાના પ્રયોજનને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે 'મારે મારા સંબંધોની સચ્ચાઈને ચકાસવી છે. અને કામની નક્કરતાને પણ' (પૃ. ૨). અહીં મને સહજ જ તુલસીદાસ યાદ આવ્યા. એમણે 'રામચરિતમાનસ'ના આરંભે સગુણ ભક્તિની સ્થાપના કરતાં પહેલાં નિર્ગુણ ભક્તો કેવા કેવા પ્રશ્નો કરી શકે એની શક્યતા વિચારીને આગોતરા જવાબો આપ્યા હતા. હિમાંશી પણ એવાં સભાન રચનાકાર છે. વળી આમ પણ આપણે ત્યાં કોઈપણ સ્ત્રીની રચનામાં અંગત સંદર્ભો સૂંઘવાની બિનસાહિત્યિક ચેષ્ટાઓ થતી રહે છે ત્યારે કોઈ સ્ત્રીનું આત્મકથા લખવાનું સાહસ એ જેવો તેવો પડકાર નથી! હિન્દીનાં લેખિકા પ્રભા ખેતાન પોતાની આત્મકથા 'અન્યા સે અનન્યા' (૨૦૦૭)માં સ્ત્રીના આત્મકથાલેખનને સ્ટ્રીપટીઝ કહે છે. "વૈસે આત્મકથા લિખના તો સ્ટ્રીપટીઝ કા નાય હે" (અન્યા સે અનન્યા, પૃ. ૨૫૫). લેખિકાની ઝંખના છે કે એની વાતને એ જ અર્થમાં લેવામાં આવે, જે અર્થ એને પોતાને અભિપ્રેત છે.

આત્મકથાની નાયિકા અને આત્મકથાકારને જુદા પાડવાની પ્રયુક્તિરૂપે અહીં મુક્તિ અને મુક્તિની અધરસેલ્ફ એવી લેખિકાની ઉપસ્થિતિ છે. અહીં નાયિકાનું જીવન બે દૃષ્ટિકોણ દ્વારા રજૂ થાય છે. મુક્તિએ કહેલી અંગત વાતમાં લેખિકાની સંડોવણી થતાં વાત કંઈક તાટસ્થ ધારણ કરે. આમ નાયિકા મુક્તિની અંગત આત્મીયતા અને નેરેટર હિમાંશીના વિવેચનાત્મક તાટસ્થ્યની જુગલબંદી આત્મકથાને મર્મસ્પર્શી કલાકૃતિ બનાવે છે. મુક્તિના જીવનના માર્મિક, અત્યંત સંવેદનશીલ અને ક્યારેક તો હચમચાવી દે એવા આઘાતજનક અને હૃદયદ્રાવક પ્રસંગોમાં વાયક દ્રવી ઊઠે, પણ લાગણીવેડામાં વહી ન જાય તેની તકેદારી લેખિકા રાખતાં રહ્યાં છે. આત્મકથામાં મુક્તિ ઘટનાઓ કરતાં એમાં સંડોવાયેલાં/સંકળાયેલાં પાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખીને વાત માંડે છે. કુળ-કુટુંબના નિરૂપણમાં એ પોતાની સ્મૃતિઓ પર વધારે મદાર રાખે છે. અહીં પસંદગીમાં સહજપણે જ મુક્તિનો હાથ ઉપર રહેવાનો. મુક્તિના જીવનમાં જેમની કોઈ ને કોઈ ભૂમિકા રહી છે એવાં મહત્ત્વપૂર્ણ ચરિત્રો જેમ જેમ એના જીવનમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ આત્મકથાનું પોત

વણાતું ગયું.

આઝાદીના વર્ષ, ૧૯૪૭માં જન્મેલી દીકરીનું સ્વાગત 'મુક્તિ' નામકરણથી થાય છે. આગળ ઉપર રાશિ નામ મળે હિમાંશી. લેખિકાના પરિવાર સિવાય ભાગ્યે જ આ હુલામણા નામની કોઈને ખબર હશે. આમેય આત્મકથામાં કદા પ્રમાણે લેખિકાનાં આત્મીય મિત્રો બહુ ઓછાં. સ્વભાવ, જીવનદૃષ્ટિ અને મળેલી પરિસ્થિતિના કારણે જીવનમાં લોકોની સતત બાદબાકી થતી રહી. અલબત્ત પ્રિય પ્રાણીઓનો સરવાળો ઘણો મોટો. પોતાની શરતે ચાહનાર વ્યક્તિને પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષ પ્રેમ વધારે આકર્ષી શકતો હશે કદાચ!

આજે પણ પોતાને અત્યંત પ્રિય એવી જીવનભારતી શાળાનું નામ આવતાં જેના બત્રીસ કોઠે દીવા ઝળહળી ઊઠે છે એવી મુક્તિને સૌથી પહેલાં યાદ આવે છે ભણવા વિશેનો પોતાનો અનુસ્માહ. લગભગ નફરતની કક્ષાએ રહેલી અરુચિ જોઈને વિશ્વાસ ના બેસે કે આ એ જ બાળકી છે જે ભવિષ્યમાં અંગ્રેજીની અધ્યાપિકા બનશે! ગણિતના એકડાને તો એણે ચકલી બનાવી ઉડાડી જ દીધા! એને ગણિત ન આવડવાનો અફસોસ પણ નથી. જોકે રચનાના અંતે પ્રતીતિ થાય છે કે સારું થયું કે એને ગણિત ન આવડ્યું. નહિતર આવું નિર્દેશ નરવું-ગરવું વ્યક્તિત્વ આપણને ન મળ્યું હોત! જીવનભારતી શાળામાં સંગીત, ચિત્ર, અભિનય માટે રુચિ જાગી.

પહેલેથી જ એ સ્વભાવ-પ્રમાણ મળી જાય છે કે કોઈ વાતે મુક્તિની 'ના' ની 'હા' થવી સંભવ નથી. બીજી બાજુ, કોઈ જ ગણતરી વગર જેના પર એ ઓળઘોળ થઈ જાય છે એના માટે એ કોઈની પરવા કરતી નથી. માટે જ મહેતાસાહેબ માટે એ લખી શકે છે: 'સાહેબ મેરા એક હૈં!' પોતાનાથી મોટી વયના અને કોઈના પતિ, પિતા એવા, એમ. ટી. બી કોલેજના આચાર્ય કુંજવિહારી મહેતા માટેનું અનન્ય બૌદ્ધિક આકર્ષણ અને નિર્દેશ સમર્પણ જે સાહસ અને સ્પષ્ટતા સાથે નિરૂપાયું છે, એના કારણે આ આત્મકથાની નાયિકા જીવતી-જાગતી સ્ત્રીરૂપે અનુભવાય છે. પણ, એક વાત નોંધવી જોઈએ કે હિમાંશીની વાર્તા-નાયિકા આવા સંબંધના સંદર્ભે જે મનોસંઘર્ષમાંથી પસાર થાય છે એ સંઘર્ષ અહીં લગભગ ગેરહાજર છે.

સામાન્ય રીતે દરેક માણસ માટે પોતાનું બાળપણ સ્મૃતિઓનો અદ્ભુત ખજાનો હોય છે. એમાં વહી જવાની સંભાવના પણ ઘણી વધારે હોય છે. અહીં નેરેટર મુક્તિને આજ તર્ફથી રોકે છે. વળી ઉમેરે છે કે એમાં ખાસ ઉતાર-ચઢાવ નથી. ‘પ્રતાપ’ સમાચારપત્રના તંત્રી એવા દાદાજીની નિશ્રામાં, સંયુક્ત પરિવારમાં વીતેલા બાળપણમાંથી લેખિકા એવા જ પ્રસંગો પસંદ કરે છે જેમાં ભવિષ્યની હિમાંશીના સગડ મળે. સુરત બહારના વિસ્તાર અઠવા ગામની ગજજરવાડીની ઓરડીમાં રહેતી ભાણીબાઈને અર્ધી રાતે ઝૂડતો દારૂડિયો પતિ, કે પછી ઘોડાગાડીમાં જોતરાવાનો વિરોધ કરતા ઘોડાને ફટકારતો ભૈયો, બાળકી મુક્તિને નામ પાડ્યા વિના જ શોષક અને શોષિત એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલા સંસારની કૂરતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. અઠવા લાઈન્સમાં મકાનમાલિકના બંગલામાં ઉજવાતા કૃષ્ણજન્મ કે રામજન્મ, નવરાત્રી, ગણેશોત્સવ જેવા તહેવારોમાં મૂર્તિઓને થતા શણગાર, ધરાવાતાં નૈવેદ્ય, ભરાતા અન્નકૂટ, આરતી-ધૂપ વગેરેની સ્મૃતિ મુક્તિની સૌન્દર્યચેતનાને આજે પણ સંકોરે છે.

પોતાના ઘરપરિવારની વાત માંડતાં મુક્તિ પોતાના કુટુંબના પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાંથી કેટલાંક વિશિષ્ટ પાત્રો પસંદ કરે છે. સર્વ પ્રથમ તો, મુક્તિને હિમાંશી બનાવવામાં જેમનો બહુ મોટો ફાળો છે તે દાદાજી કાલિદાસ શેલત. ઉમરેઠમાં ધીરધારનો ધંધો કરતા ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ કૃપાશંકરના પુત્ર કાલિદાસ. એક એવો સાહસી પત્રકાર, જે વડોદરા, મુંબઈ અને રાણપુર થઈ સુરતમાં સ્થાયી થઈને પોતાનું છાપું નામે ‘પ્રતાપ’ કાઢે. બાળપણથી મુક્તિને વાચન-લેખન, સાહિત્ય, કળા અને શિક્ષણનો જે પરિવેશ મળ્યો એ આ દાદાજીને કારણે. આઠનવ વર્ષની વયે મુક્તિ પોતાના ઘરના નાનકડા વિસ્તારને આવરી લેતું, ‘ગુલાબ’ નામે ચાર પાનાંનું હસ્તલિખિત છાપું કાઢે એમાં આશ્ચર્ય શું? બાહોશ દાદાજીના પ્રભામંડળમાં રહેલી મુક્તિને પિતા ઇન્દુભાઈ માટે મોટાભાગે ફરિયાદ જ રહી. એકાદ પ્રસંગમાં પિતા સાથે પોતે ઉદ્વૃતાઈ કર્યાનો એકરાર પણ એ કરે છે (પૃ ૫૮-૫૯). મુક્તિને એમ પણ લાગતું કે પિતાના કારણે માને શોષાવું પડ્યું છે. સંસાર-વ્યવહારના ગણિતમાં કાયમ કાચા સાબિત થતા પિતાને મુક્તિ આજે કદાચ સાચી રીતે

સમજી શકી છે. મુક્તિને યાદ આવે છે એ પ્રસંગ, જ્યારે બાળપણમાં એક વખત એ પિતા સાથે રેલવેસ્ટેશન ગયેલી. રાત્રે સ્ટેશન પર ઘસઘસાટ ઊંઘતાં ઘરવિહોણાં ત્રણેક નાનાં છોકરાંઓની અધખુલ્લી હથેળીઓમાં સિક્કા મૂકતા ભાઈ એટલે કે પિતાની સંવેદનશીલતા અને સામાજિક નિરબતનો વારસો આજે ગૌરવભર સ્વીકારતાં હિમાંશીની કલમે પિતાનું ચરિત્ર અત્યંત મર્મસ્પર્શી બની આવ્યું છે.

સમાજના વગદાર મોભી ગણાતા, તથા રાજનીતિ, કળા, સાહિત્ય અને શિક્ષણજગતનાં મોટાં માણસો જોડે ઘરોબો ધરાવતા, પણ ક્યાંય મોટાઈનો દેખાડો ન કરનારા, મૂલ્યનિષ્ઠ પત્રકારત્વને વરેલા દાદાજીથી અત્યંત પ્રભાવિત મુક્તિ આજે પણ માને છે કે મહેતાસાહેબ માટેના પોતાના ભાવને સૌથી પહેલાં દાદાજી જ સમજી શકેલા! મૃત્યુ પહેલાં તેમણે મહેતાસાહેબને કહેલું, "આ ઇન્દુ બહુ ભલો ને સરળ છે, એને લોકો બનાવી જશે એટલે એને જાળવજો અને આ છોકરી તમને બહુ માને છે, એને તમારા માટે ખૂબ ભાવ છે, એનું ધ્યાન રાખજો" (પૃ ૨૩).

પોતાના જીવનમાં જેમનું અનન્ય સ્થાન છે એવા મહેતાસાહેબને મુક્તિ કંઈક મોડા યાદ કરે છે. આરંભે અવઢવ પણ રહી હશે. વાતની શરૂઆત કરતાં પહેલાં એ ‘જોગર્સ પાર્ક’ ફિલ્મનો સંદર્ભ લાવી નેરેટર અને મુક્તિની ચર્ચા દ્વારા વાચક માટે અને પોતાને માટે પણ એક ભૂમિકા રચે છે. મહેતાસાહેબ દાદાજીની બૌદ્ધિક બેઠકોના નિયમિત સભ્ય. પારિવારિક મિત્ર. મુક્તિના શબ્દોમાં "મારા માટે અને મારા આખાથે પરિવાર માટે એ પરમ સખા કૃષ્ણ, જે ક્ષણે એમની આવશ્યકતા હોય ત્યારે એ ભીડભંજક બની અડીખમ ઊભા રહેતા." (પૃ ૧૧૭).

એક પરિણીત મોટી વયના બૌદ્ધિક પુરુષ સાથેના પ્રેમ સંબંધ વિશે સમાજનાં ત્રાજવાં-કાટલાંને નકારીને મુક્તિ પ્રેમ અંગેનું પોતીકું દર્શન રજૂ કરે છે: "જવાબદારીના ભાન સાથે; અને પરિવારને વિશ્વાસમાં લઈને બે વ્યક્તિ પરસ્પર સ્નેહ રાખે, એકમેકને સમજે, સમાજની બેહાલી ખંખેરવા થોડાં સારાં સપનાં સાચવે, અને એને નક્કર રૂપ આપવા મથે, એમના થકી થોડાં સારાં કામો થાય, અને એ કામો માટેની ઉર્જા પણ એમને પોતાના મજબૂત સમ્બન્ધમાંથી જ મળે, તો એમાં ટીકાપાત્ર કશું જ ન હોય. આ જડ અને

સંવેદનહીન, સ્વાર્થમાં રમમાણ લોકચાર વચ્ચે, એકાદો રમણીય અને સુવાસિત સમ્બન્ધ પાંગરે તો એની હરખભેર નોંધ લેવાવી જોઈએ. પંચાતિયાઓને આમ કરવું ન ફાવે તો એમની સર્વ વ્યૂહરચનાઓ એમને મુબારક." (૫૦ ૧૧૮). આવી સ્વસ્થતા આંખમાથા પર, સલામ આ નીડરતાને! પણ સમજાતું નથી કે તો પછી લેખિકા બે બે વખત દાદાજીનો હવાલો આપીને (૫૦ ૨૩, ૧૨૦) પોતાના આ સંબંધને કયું પ્રમાણપત્ર અપાવવા માંગે છે? એક સ્વતંત્ર બુદ્ધિજીવી વ્યક્તિ તરીકે તમે આગવો નિર્ણય લીધો. એનું મૂલ્ય પણ ચૂકવ્યું, એથી સરેરાશ માણસ માટે કડવા થવાનો શો અર્થ? ક્યાંક લાગે કે લેખિકાનો માણસ માટેનો સમભાવ જોખમાય છે. જે પ્રેમે આટલી સભરતા આપી હોય એમાં આવી કડવાશને ક્યાં સ્થાન?

પોતાના કુળની સ્ત્રીઓમાં મુક્તિ અનેક પ્રકારના સંઘર્ષમાં ટકી જવાનો કસબ જાણતી વડનાની અને નાની, અમ્બાજોઈ, પરદાદી, દાદી અને મા ને યાદ કરે છે : "જીવી લેવાની, જીવી જવાની, આ સ્ત્રીઓની કાબેલિયત યાદ કરવાના આ દિવસો છે" (૫૦ ૩૬). એમાં એ સુંદર, સુશીલ અને અભિજાત એવી મા માટે આકર્ષણ તથા વિશેષ ભાવ-અહોભાવ અનુભવતી દેખાય છે. મા સુધાબહેન સાથે એ અત્યંત અંતરંગતા અનુભવે છે. મા એની દોસ્ત છે. વિવાહ નહીં કરવાનો નિશ્ચય હોય કે પછી મહેતાસાહેબ સાથેનો પ્રેમસંબંધ હોય કે પછી નીલમણિ સાથે લગ્નનો નિર્ણય હોય, બા હંમેશા મુક્તિની પડખે ઊભી રહી છે. બાએ દીકરીને 'સંપૂર્ણ મુક્તિ અને આત્મનિર્ભરતાની પરિકલ્પના' રૂપી અદ્ભુત ભેટ આપી છે. (૫૦ ૫૨).

મુક્તિ નસીબદાર છે. 'બાઈ રે તારાં ભાગ્ય મહા બળવાન', કે આઝાદ ભારતના પ્રભાતમાં એ જન્મી. બાળપણમાં મુક્તિને ઘેર ભણવાની સગવડ મળે કે વચસ્ક થતાં લગ્ન ન કરવાનો નિર્ણય ખાસ વાંધાવિરોધ વિના સ્વીકારાઈ જાય કે પછી મહેતાસાહેબ સાથેના આત્મીય સંબંધથી ન મુક્તિના ઘરમાં વમળ ઊઠે, ન મહેતાસાહેબના સંસારમાં ઉથલપાથલ થાય કે પછી ન સ્વયં મુક્તિના મનમાં ટુ બી ઓર નોટ ટુ બી જેવા પ્રશ્નો ઊઠે! ક્ષણેક આપણે માની લઈએ કે - આ બધું થયું પણ હશે, પરંતુ વાચકને માત્ર નીતર્યા જળનું દર્શન પ્રતીતિકર નથી લાગતું.

ધસમસતાં પૂરને ખાળવાની મથામણનું બયાન, નાથિકાના મનોસંઘર્ષનો ચિતાર રજૂ થયો હોત તો વિશ્વસનીયતામાં વધારો થયો હોત. માત્ર 'ઇથાકા' સુધી પહોંચવાની યાત્રાનું પણ આગવું મહત્ત્વ હોય છે.

મુક્તિએ ઉમળકાથી શાળાજીવનને યાદ કર્યું છે, પરંતુ કોલેજમાં અભ્યાસના દિવસોની વાત લગભગ નથી કરી. એક પ્રૌઢ અધ્યાપક કે. સી. મહેતા અને એની પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થિની મુક્તિ વચ્ચેની તરંગ-લંબાઈ કઈ હતી, જેણે એ બંનેને જોડ્યાં - એના કોઈ સંકેત વાચકને મળતા નથી. હા, જ્યાં ભણી એ જ કોલેજમાં અંગ્રેજીની અધ્યાપક થયા પછી મુક્તિને પોતાના પ્રેમસંબંધ અંગે માનસિક સંઘર્ષ પણ વેઠવો પડ્યો છે. મહેતાસાહેબની સામાજિક છબિને ખરડવા ઇચ્છતા લોકોએ મુક્તિ અને અન્ય સ્ત્રીઓ સાથેના એમના સંબંધોને બદનામ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. એ સમયે હચમચી ઊઠેલી મુક્તિએ પોતાની રીતે સ્થિરતા મેળવી લીધેલી. પરંતુ એ વખતે બંને પરિવારની પ્રતિક્રિયા અંગે મુક્તિ લગભગ મૌન છે. નેરેટરે એ અંગે ખણખોદ કરી છે, પણ મુક્તિએ માત્ર ઇશારો કરીને વાતને વાળી લીધી છે (૫૦ ૧૨૦-૧૨૧). કોલેજની ઇતર પ્રવૃત્તિઓએ મુક્તિને સામાજિક સેવાનો માર્ગ ચીંધ્યો. મહેતાસાહેબ અહીં પણ એના રાહબર બન્યા. શિશુસહાય ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિઓ પછી તો પીડિત સ્ત્રીઓ, સેક્સવર્કર્સ સ્ત્રીઓની સહાયતા સુધી વિસ્તરી. અધ્યાપક તરીકે મુક્તિ એક પૂર્ણ કદની બુદ્ધિજીવી વ્યક્તિરૂપે વાચક સમક્ષ ઊપસે છે. સમાજ, રાજનીતિ અને શિક્ષણના પ્રવાહો વિશેની એની સજગતા સમય આવ્યે સક્રિય રૂપ પણ લેતી રહી. અધ્યાપકોની હડતાલ હોય કે કટોકટી, નવનિર્માણ કે અનામત આંદોલન, સુરતમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ અને પૂર, કોમી રમખાણો અને પ્રાણીઓ પર થતા અત્યાચાર, મુક્તિની જીવન માટેની નિસબત ઝાંખી નથી થતી. (૫૦ ૬૪-૭૩) બલકે વર્ષો વીતતાં વધુ તીવ્ર બને છે.

શિક્ષણ, અધ્યાપન, અધ્યયનની અવદશા જોઈ મુક્તિએ નિર્ણય લીધેલો કે પચાસ વર્ષે નિવૃત્તિ લઈ લેવી. શિક્ષણ પ્રત્યે અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીની ઉદાસીનતા અંગે બળાપો વ્યક્ત કરતી વખતે મુક્તિ જાતને પણ બક્ષતી નથી.

ભણતી હતી ત્યારથી મુક્તિને વાર્તાનું આકર્ષણ.

કેથેરીન મેન્સફિલ્ડને ગુરુ માને. પહેલી કૃતિ 'નવનીત'માં છપાયેલી એનો રોમાંચ લેખિકા મા અને વાચક સાથે વહેંચે છે પણ પછીથી સફળ-સમર્થ વાર્તાકાર તરીકે મળેલી ખ્યાતિ વિશે એ સદંતર મૌન છે. આવો અને આટલો આત્મસંયમ? દુર્લભ! તડજોડ, વાટકીવ્યવહાર અને સમાધાનોથી પોતાની નિસબત અને નિષ્ઠાને ખરડાવા ન દેતી મુક્તિને સાહિત્યકારણ અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓથી છોટા રહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું. વાર્તાકાર મુક્તિમાં રહેલો વિવેચક સદા સતેજ અને નિર્મમ. માટે જ તો એ કહી શકે કે "બે પુસ્તકો અંગે એવુંયે બન્યું કે એના વિષયવસ્તુનું જેટલું પ્રબળ ખેંચાણ હતું એના પ્રમાણમાં એની અભિવ્યક્તિ સહેજ નબળી રહી જવા પામી." (પૃં ૯૬).

કાચી વયે ઉમરેઠના બાપીકા ઘરમાં કોઈ વડીલની ડાયરીમાં દેહસંબંધ વિષે પત્નીની અનિચ્છા અને અણગમો અને પરિણામે દાંપત્યજીવનની વિષમતા વાંચી કોઈ આનુવંશિકતાથી પ્રેરાઈ મુક્તિ લગ્ન નહીં કરવાનો નિર્ણય લે છે. એ કહે પણ છે કે "દરેક સ્ત્રીમાં એક લાક્ષણિક માદા-ફીમેલ હાજર હોય છે, અને એ સારા પ્રમાણમાં સક્રિય સુધ્ધાં રહે છે. મારામાં એ કંઈક ઓછી સક્રિય અને વધારે સુષુપ્ત રહી. છેક અશરીરી નહીં, તોયે ઘણો ઓછો શરીરી, થોડો વાયવ્ય અને માનસિક પ્રેમ મને અદ્ભુત ભાસ્યો." (પૃં ૩૯). પ્રેમ, લગ્ન અને સંતતિ અંગેની મુક્તિની આ સ્પષ્ટતાઓમાંથી એનું માનસિક વલણ પ્રગટ થાય છે. પણ, આ ખુલાસાઓનું લંબાણ જોતાં ક્યાંક શંકા પણ જાય કે આ પોતાના પ્રેમને પ્લેટોનિક લવ ઠરાવવાની કોશિશ તો નથી ને? વળી પોતાનાં પાળેલાં પ્રાણીઓની અસહ્ય પ્રસવપીડા જોઈને એ માતૃત્વથી ભયભીત થતી. જોકે અભાવગ્રસ્ત બાળકો કે પ્રાણીઓ કે વૃક્ષો માટેનું મુક્તિનું વ્હાલ અને ખેવના જોઈને વાચકને મુક્તિમાં એક એવા શાશ્વત માતૃત્વનો અનુભવ થાય છે જે કોઈ કૂખનું મોહતાજ નથી! મહેતાસાહેબના અવસાન સમયે લખેલી ડાયરીમાં પરમ સખા માટેના મુક્તિના અપાર્થિવ પ્રેમનો અનુભવ વાચકને પણ થાય એવો છે (પૃં ૧૨૧, ૧૨૨).

સુડતાલીસ વર્ષે વિનોદ મેઘાણી સાથે લગ્ન કરતી મુક્તિ પતિ માટે વિનોદભાઈનું એક ઓછું જાણીતું એવું નીલમણિ નામ પ્રયોજે છે. પોતાના આ સાહસને મુક્તિ આજે

પણ સમજી શકી નથી. સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ પછી નંદીગ્રામમાં એક ઘર બનાવેલું મુક્તિએ. શહેરથી દૂર ગામડામાં સામાજિક કામ કરવાની ઈચ્છા. ત્યાં નીલમણિનો સંપર્ક થયો. જીવનમાં આવી પડેલી એકલતાએ એમને જોડ્યાં. બે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ, બંનેની કેટલીક દૃઢ માન્યતાઓ, બંનેની ખાસ ઢાળમાં ઢળેલી જીવનરીતિઓ – અઘરો માર્ગ લીધો હતો બંનેએ! પણ બંનેમાં સાહિત્ય માટે, સમાજ માટે કશુંક કરવાની ધખના એકસરખી! લગ્ન પછી 'સાખ્ય' માણવાના આશયથી સુરત છોડી વલસાડ અબ્રામામાં સ્થાયી થયેલા આ દંપતીના જીવનમાં 'સાખ્ય' ખાસ ન રચાયું. "સહજીવન મારી કલ્પનામાં જેવું હતું એનાથી જરા જુદા ઢબે આકાર લઈ રહ્યું હતું. નીલમણિ સાથેના સંબંધમાં જે અંતર પડી ગયું હતું એને નકરી વાસ્તવિકતા લેખે સ્વીકારવાની મારી તૈયારી અને હિંમત હતાં. મને એ ખાતરી પણ ખરી કે પરસ્પર આદર અને કાળજીને આધારે અમે માળો સાચવી રાખીશું..." (પૃં ૭૫) પરસ્પરનું સાખ્ય માણતાં પણ એકબીજા પર પ્રેમના દાવે કોઈ અધિકાર દાખવી ન શકતાં બે પ્રવાસી એક જ માર્ગે ચાલવા છતાં એકલાં જ રહ્યાં! દાંપત્યજીવનની ગુંગામણમાંથી મુક્ત થવા પોતાના દિવંગત સસરા ઝવેરચંદ મેઘાણીને મુક્તિ પત્ર લખે. નીલમણિને ગમશે કે નહીં – એવા વિચારે મુક્તિની લાગણીની અભિવ્યક્તિ અવ્યક્ત રહી! "...એક તીવ્ર ભાવ જાગેલો, નીલમણિનો બરડો પસવારવાનો, એને કપાળે અને માથે હાથ ફેરવવાનો. આ સહજ ઉમળકો યે અવ્યક્ત જ રહ્યો. નીલમણિને આવું વર્તન ગમશે કે કેમ, એ દ્વિધામાં પેલી ક્ષણ તો વહી ગઈ" (પૃં ૧૩૪).

અત્યંત સંવેદનશીલ, અન્યના અને પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વિષે સભાન, પોતાના વિચારોમાં દૃઢ અને વર્ષોથી પોતાની રીતે જ જીવવા ટેવાયેલાં બે જણનું સહજીવન એકબીજાની કાળજી અને આદરથી રળિયાત હોય તોય ભયો ભયો. નીલમણિના ગયા પછી મુક્તિ અને વાચક પોતે પણ એની ખરી ખોટ અનુભવે છે. મુક્તિ, સોનુ (આવો પરિચય લખતાં કલમ ઠરડાય પણ... સોનુ એમનો કૂતરો) અને નીલમણિ, એમ ત્રણ ભેરુની દોસ્તી ભૂલી ભુલાય એવી નથી. નીલમણિની વિદાય પછી તીથલના દરિયે

અસ્થિવિસર્જન કરવા ગયેલા બે ભેરુનો ખાલીપો આપણી આંખમાં પણ ભરતી લાવી દે એવો હૃદયદ્રાવક!

મુક્તિના પ્રેમમાં અરધોઅરધ ભાગ પડાવ્યો છે બિલાડીઓ અને કૂતરાંએ. એનું એક અલગ પુસ્તક પણ છે - 'વિક્ટર'. અહીં આત્મકથામાં સોનુ 'સખ્ય'ના બીજા જીવોમાં અનોખો. નીલમણિના ગયા પછી જાણે મુક્તિનું સર્વસ્વ. સાવ અસહાય અવસ્થામાં જીવતા વૃદ્ધ સોનુને છેવટે વિદાય આપવી જ પડી. "ચમ્પા અને કાંચનાર વચ્ચે સોનુને પોઢણ દીધાં. માટી વાળી તોયે એનો ભારે શ્વાસ સંભળાતો રહ્યો, મારી આગળ પાછળ હોય એમ. એ બપોરથી આ ઘરમાં મારાં આગમનના ઓચ્છવ વિલાયા, હરખે ઊછળતું આંગણું ગમગીન" (પૃ ૧૬૨). મુક્તિની સાથોસાથ વાયક પણ કોઈ અંગત સ્વજનની વિદાયનો અનુભવ કરે છે.

વર્ષ ૨૦૧૪ના જૂનની પહેલી તારીખે હૃદયરોગનો હુમલો આવે છે ને ક્ષણેક પેલી પારની દુનિયાનો સાક્ષાત્કાર મુક્તિને થાય છે. સમયસર સારવાર મળતાં એ બચી જાય છે. પણ આ અનુભવ આપી ગયો એને અંદર-બહાર પ્રગાઢ શાંતિનો. (પૃ ૧૬૮). હવે એક જ ઈચ્છા છે, રૂંઢનાથ મહાદેવના મંદિરની અગાશીમાં ઘુમ્મટ ફરતે હવામાં બેય હાથ ફેલાવી, એને પાંખો પેઠે ફફડાવતી, પૂરજોશમાં ચક્કર પર ચક્કર લેતી ખુદમસ્ત છોકરીને ઊડતી જોવી છે.

આરંભે અને અંતે રવીન્દ્રનાથની કાવ્યપંક્તિઓ મુક્તિની મુક્તિઆકાંક્ષા અને માનુષજીવનની ધન્યતાને અભિવ્યક્ત કરે છે. મુક્તિને અસાધારણ જીવન મળ્યું, એણે પોતે જીવન, જગત અને જાત પાસેથી જે અપેક્ષા સેવી એને કારણે તો સંઘર્ષો છે. અસ્તિત્વ નહીં, અસ્મિતા ટકાવવાની મથામણ છે. આ બુદ્ધિથી આકર્ષાતી અને હૃદયથી દોરવાતી મુક્તિ ક્યારેક સાવ સરળ તો ક્યારેક અપારદર્શક લાગે છે. પ્રાણીઓના પ્રેમ સાથે માનવના પ્રેમની તુલના કરતી મુક્તિ અસહિષ્ણુ બની જાય છે. નાનામાં નાના ગલૂડિયાને કે બિલાડીના બચ્ચાને વિગતે યાદ કરતી મુક્તિ પોતાના મોટાભાઈ-ભાભી કે નાની ભાભીને ખાસ યાદ કરતી નથી. નાનો ભાઈ ડોં કેતન શિશુસહાય ટ્રસ્ટ કે સુરતમાં ફાટી નીકળેલા પ્લેગ સંદર્ભે આવે છે. મિત્રોમાં અંજનીબહેન કે જગદીપ સ્માર્ત સાથેનાં સ્મરણો નહીં જેવાં છે. કદાચ એવું યે બન્યું હોય કે મુક્તિનું

જગત એવું તો વિસ્તરી ગયું કે એમાં પરિવારને માટે બહુ તક ન રહી! નિવૃત્તિ પછી નંદીગ્રામમાં શેષજીવન ગાળવું હતું, ત્યાં ઘર પણ બનાવેલું એ અંગે અછડતો મભમ ઉલ્લેખ કરીને વાત છોડી દીધી છે.

કલાત્મકતા અંગે સભાન એવાં લેખિકાએ અહીં નિરૂપણની એકાધિક રીતિઓ અપનાવી છે. ક્યાંક સંવાદ, વાદવિવાદ, સંભાષણ, સ્વગતોક્તિ, વર્ણન, કથન, ડાયરી, પત્ર વગેરે દ્વારા આત્મકથાને એક આકાર આપ્યો છે. પુસ્તકમાં રેખાંકનો પણ આગવો અર્થ પ્રગટ કરતાં રહે છે.

આ રચનાનું સઘન ગદ્ય રસ અને ચિંતનનો સમાનાંતર અનુભવ કરાવે છે. આ આત્મકથાની ભાષા આપણી ગુજરાતી ભાષાનું આગવું ઘરેણું છે. ચિત્રાત્મકતા, સાંકેતિકતા, વ્યંગ, હાસ્ય અને લાઘવ એમાં અસરકારક છે. હિમાંશીએ વાર્તાલેખનના આરંભે સારી વાર્તાની એક કસોટી રાખેલી. જો વાર્તા બે થી વધુ વાર વાંચતાં કંટાળો ન આવે તો એને સફળ માનવી. સફળતા અને સાર્થકતાની દૃષ્ટિએ કહેવું જોઈએ કે આ આત્મકથા વાયકને ફરી ફરી આકર્ષે એવી રસપ્રદ અને વિચારોત્તેજક બની આવી છે. □

વડફળિયું - મણિલાલ રાનવેરિયા

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

વિશે

ચંદુ મહેરિયા

સંઘર્ષનો જીવંત દસ્તાવેજ

મરાઠી દલિત સાહિત્યનો એક વિશેષ તે યુવાન દલિત સાહિત્યકારોની આત્મકથાઓ છે. ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં એનો સદંતર અભાવ છે. પોણા ચાર દાયકાના ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં આત્મકથાઓ હજુ બે આંકડે પણ પહોંચી નથી. અમૃતપર્વ વળોટી ચૂકેલા મણિલાલ રાનવેરિયાની આત્મકથા 'વડફળિયું' ઓછા ખેડાયેલા ગુજરાતી દલિત આત્મકથા-સાહિત્યમાં એક નોંધપાત્ર ઉમેરણ છે.

૧૯૪૦માં જન્મેલા મણિલાલ રાનવેરિયાના ૨૦૧૫માં પ્રગટ આ આત્મકથનમાં (જેને લેખક આત્મકથા અને પ્રસ્તાવનાકાર કાંતિ પટેલ આત્મવૃત્તાંત કહે છે) આઝાદી પૂર્વેના થોડા સમયના, વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની અડધી સદીના અને એકવીસમી સદીના પહેલા દોઢ દાયકાના દલિત જીવનનો ચિતાર મળે છે. આ આત્મકથન દલિતોની ગઈકાલ, બહુ ધીમે ધીમે બદલાતી આજ અને આવતીકાલની ઝાંખી કરાવે છે.

જ્યાં દલિત વસ્તી અલ્પ છે અને તેને કારણે આભડછેટ અને અત્યાચાર પણ નથી એવી વ્યાપક છાપ છે એવા દક્ષિણ ગુજરાતના એ વખતના સુરત જિલ્લાના રાનવેરી ગામમાં લેખકનો જન્મ. લેખકના વતન ગામમાં બહુમતી વસ્તી આદિવાસીઓની. દલિતોમાં ઉપલી ગણાતી માઠાવંશી પેટાજ્ઞાતિ પ્રત્યે આદિવાસીઓ ભારોભાર અસ્પૃશ્યતા રાખે છે તે આત્મકથામાંથી પસાર થતાં જાણીને આશ્ચર્ય અને આઘાત લાગે છે. ભારતની જડ ગણાતી જ્ઞાતિપ્રથા આદિમ ગણાતી પ્રજામાં પણ કેટલી જડબેસલાક છે તે જાણીને રંજ, રમૂજ અને રોષ જન્મે છે. બાલ્યકાળનો લેખકનો અનુભવ : ‘વરસમાં બે વાર ગામમાં રોટલા ઉઘરાવવા જતાં. દિવાળી અને હોળી ઉપર. આ દિવસોમાં ઝોળી લઈને ઘેર ઘેર ફરવાનું. વાસી રોટલા (ક્યારેક પુરી, ઢેબરાં, પુડા) સાથે વેગણ-બટાટાનું શાક મળે. બપોર થતાં જ કાંઈ જમા થાય તે કોઈ એકાદ આદિવાસીના ઓટલા પર બેસીને ખાવાનું. પણ પાણી માગીને પીવાનું. પેલી આદિવાસી બાઈ પાણી લોટાથી ઉપરથી રેડે તે ખોખો માંડીને પીવાનું. આદિવાસીઓ માટે પણ અમે અસ્પૃશ્ય હતા. આજે પણ પણ કેટલાક લોકો અમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે. એનો આ જાત-અનુભવ.’ (પૃ૦ ૧૨-૧૩).

ભારે અભાવો વચ્ચે લેખક ભણતરનો આરંભ કરે છે પણ ત્યાંય આભડછેટ તેમની સાથે જળોની જેમ ચોંટેલી છે. શાળાજીવનમાં અનુભવાયેલી આભડછેટ વર્ણવતાં લેખક લખે છે, ‘નિશાળમાં જોકે અમે અન્ય બાળકોની સાથે ભણવા બેસતાં હતાં. પણ નિશાળની પરબનું પાણી અમે જાતે લઈને પી શકતાં નહીં. પરબના માટલાનું પાણી બીજાં બાળકો લોટામાં લઈ ઊંચેથી રેડતાં તે અમારે ખોખો માંડીને પીવું પડતું. પરબમાં અમે ચડી શકતાં નહીં. તે જ પ્રમાણે

કૂવાથાળ ઉપર ચઢીને પાણી ભરી શકતાં ન હતાં. આ પ્રકારના ભેદભાવથી મન વ્યથિત બની જતું. ઘણીવાર તરસ્યાં બેસી રહેતાં. રિસેસમાં ઘેર જઈને પાણી પીતાં. જો પાણીને અડી શકાય નહીં, તો ખાદ્યપદાર્થોને અડવાનો તો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નહોતો. વડફળિયાની નિશાળમાં મોટાભાગનાં બાળકો આદિવાસી ઢોડિયા પટેલનાં હતાં પરંતુ તે બાળકો પણ અમને અસ્પૃશ્ય ગણતાં. જોકે શિક્ષકો એવો ભેદભાવ રાખતાં નહીં. ક્યારેક વાતચીતમાં અથવા ભણવામાં દિલ દુઃખી જાય એવું બનતું’ (પૃ૦ ૧૭).

આપણને લેખકનો આ અનુભવ કે ભારતની આભડછેટ પૂર્ણ ભૂતકાળ કે ગઈ ગુજરી લાગે. પણ અનેક કઠણાઈઓ છતાં તે ભણે છે. મહાનગર મુંબઈમાં રહે છે, કોલેજમાં અધ્યાપક બને છે તે પછી પણ વતનની આભડછેટ એમને છોડતી નથી. જોકે તેનું સ્વરૂપ બદલાયું છે અને તે કેવું છે? લેખકના શબ્દોમાં, ‘અસ્પૃશ્યતાની જે થોડીઘણી ધાર હતી તે પણ હવે બુઝી બની ગઈ છે. અને લોકો તમને કમસેકમ ઉમળકાથી આવકારે છે. દેખાતી અસ્પૃશ્યતા પળાતી હોય એવું લાગતું નથી. મારી સાથે તો રાજપૂતો-આદિવાસી બધાં આદરપૂર્વક વર્તે છે અને ચા-પાણી કરાવતા હોય છે. પરંતુ એક વાતનું આશ્ચર્ય મને થયા કરે છે અને તે એ કે મારે એમને ત્યાં લગભગ ફરજિયાત ચા પીવી પડે. જ્યારે મારે ત્યાં એ લોકો નમ્રતાપૂર્વક એ વાતને ટાળે. આક્ષેપ ટાળવા પાણી પી લે’ (પૃ૦ ૧૯૭). અને એટલે લેખક ભારે ખેદ સાથે નોંધે છે. ‘આજે પણ આદિવાસીઓ દલિતોને અસ્પૃશ્ય ગણે છે. એ વાતનું દર્દ છેલ્લે સુધી સાથે લઈ જવું પડશે એ બાબત દિલમાં શૂળની માફક ભોંકાય છે આત્મકથનો.’ (પૃ૦ ૧૭).

દલિત આત્મ-કથનો જેમ અસ્પૃશ્યતા તેમ આર્થિક અભાવો અને ગરીબીના અનુભવોથી સભર હોય છે. ‘ગૌરવ પમાડે એવો કોઈ અમારા પૂર્વજનો ઇતિહાસ નથી.’ એમ જણાવીને લેખક પૂર્વજો સાવ જ નિરક્ષર અને ૨૪ કલાકનાં વેઠવૈતરું કરતાં હોવાનું જણાવે છે. પિતા બઘાભાઈએ બાળપણમાં મા-બાપ ગુમાવેલાં. લોકોનાં ઢોર ચરાવીને બાળપણ વીતાવેલું. ઢોર ચરાવતાં ચરાવતાં કપાસની કુલડી ભેગી કરી તે વેચીને ગાડીભાડાનો જોગ કરી ૮ વરસની ઉંમરે મુંબઈ ગયેલા. ત્યાં અગ્રેજસાહેબના

કૂતરા ચરાવીને મોટા થયેલા. તે પછી ઘરનોકર બનેલા. મહિને ૫ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર મોકલતા. મા ગામમાં રહી મહેનતમજૂરી કરી છોકરાં ઉછેરતી. જેમની જન્મતારીખ અને જન્મસ્થળ ચોક્કસ નથી એવા વડફળિયુંના લેખકે કેવી ગરીબીમાં બાળપણ બસર કર્યું છે તે ‘કપરો કાળ’ પ્રકરણમાં એમણે વર્ણવ્યું છે. ‘ઘરમાં અનાજ નહીં એટલે ખાલી હાંડલાં ખખડે. લગભગ ભૂખમરાના દિવસો, લાલ જુવાર અને અમેરિકાનાં ઢોરને ખવડાવવાના ઘઉં રાશનની દુકાને મળે. દુકાન ગામથી ૧૦ ગાઉ દૂર. ચાલતા મળસ્કે અંધારામાં જવાનું. આસપાસનાં દસેક ગામના લોકો આવે. રાશનકાર્ડના ઢગલા થાય. મળસ્કે ગયા હોઈએ તે બપોરના બે-ત્રણ વાગે નંબર લાગે. જે કાંઈ મળે તે માથે મૂકી પાછા દસ ગાઉ ચાલીને ઘરે આવવાનું. આખો દિવસ પેટની ભૂખ પાણી પીને ઠારવાની.’ (૫૦ ૧૦).

ભારતના આઝાદી વરસે લેખકનો શાળાપ્રવેશ થાય છે. જેના પરથી આત્મકથાનું નામકરણ થયું છે તે ગામની વડફળિયામાં આવેલી ૧ થી ૪ ધોરણની શાળામાં. લેખકના જીવનમાં આવેલો આ મહત્ત્વનો વળાંક છે. ગરીબી અને આભડછેટ છતાં લેખક ભણવામાં હોશિયાર બની રહે છે. પરંતુ કુટુંબની સ્થિતિ એટલી સારી નથી. એટલે મા મણિલાલ(ઘરનું નામ મગન)ને ‘પેટ ભરતો થાય’ માટે મુંબઈ મોકલે છે. વતનથી ચાર માઈલ છેટેના ધોળીકૂવા સ્ટેશને મળસ્કે પહોંચ્યા. ૧૨ વરસના પુત્રને એકલો અડધી ટિકિટ કપાવીને મા મુંબઈ મોકલે છે. રસ્તામાં બીલીમોરાથી ગાડી બદલીને છેક સાંજે મુંબઈ પહોંચે છે. જોકે બાળક મણિલાલના રોટલા અને ઓટલાનો જોગ માયાનગરી મુંબઈમાં થતો નથી. અને એમ અધૂરું ભણતર આગળ ચાલે છે – ખાધેપીધે સુખી મામા-મોસાળના ટેકે. વર્નાક્યુલર ફાઈનલની પરીક્ષામાં ચીખલી કેન્દ્રમાં તે પહેલા પાંચમાં સ્થાન મેળવે છે. તે પછીનું શિક્ષણ સર્વોદય આશ્રમ દેવસરના છાત્રાલયમાં રહીને પૂરું કરે છે. ૧૯૫૯ના જૂનમાં લેખક મેટ્રિક થાય છે. એ જ દિવસે બાપુની ઘરનોકરની નોકરી જાય છે. ‘હું પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયો. હું અત્યંત ખુશ હતો. બાપુજી પાસે કોલાબા પહોંચ્યો. તે નારાજ થઈને રડમસ ચહેરે બેઠા હતા. મને ધ્રાસ્કો પડ્યો. મારા પાસ થવાના આનંદને ઉડાવી દે તેવા સમાચાર હતા. બાપુજીને

સવારે જ મેમસાહેબે નોકરીમાંથી રુખસદ આપી દીધી હતી. હવે અમારે બે જણે ક્યાં જવું તે મોટો પ્રશ્ન હતો. અમારા બાપ દીકરાના માથે આભ અને નીચે ધરતી હતી’ (૫૦ ૬૨). તે પછીના દિવસો બાપદીકરા માટે ભારે સંઘર્ષના હતા. છતાં લેખકની ભણવાની હઠ અને લગન જારી રહે છે. લેખકને મુંબઈમાં નાનીમોટી નોકરી મળી જાય છે એટલે જીવનની ગતિ થંભી જતી નથી.

૫૬ પ્રકરણના આ આત્મવૃત્તાંતમાં અડધોઅડધ પ્રકરણોનાં નામ સ્થળનામો છે. મુંબઈનાં સ્થળનામોવાળાં પ્રકરણો છે – બિશપગેટ, આરે કોલોની, બ્રેડી ફ્લેટ્સ, સંગ્રીહામ વિલા, ચર્ચમિશન હાઉસ, ડોર્ક્યાર્ક રોડ. ચૌપાટી, એલ્ફિન્સ્ટન રોડ, મજાસવાડી, સિદ્ધાર્થ કોલેજ, પાંડુરંગવાડી, શિંદેવાડી, મીઠાનગર, દાલમિયા કોલેજ, વસઈ, વગેરે. પરંતુ આ સમૃદ્ધ સ્થળનામો છેતરામણાં છે અને તેના પરથી લેખકના જીવનસંઘર્ષનો ચિતાર મળતો નથી. લેખકે થોડા રોટલા અને ઝાઝા ઓટલા માટે કેવા કેવા સંઘર્ષો કર્યા છે તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો.

૧. ગામની નિશાળ છોડી નોકરી કરવા વાસ્તે આ રામ મુંબઈ પહોંચી ગયા. ૧૨ વરસનો ૩ ચોપડી ભણેલો છોકરો કઈ નોકરી કરી શકે? વારસામાં ઘરકામ મળેલું પણ આટલા નાના અને માયકાંગલા છોકરાને ઘરકામ માટે કોણ રાખે? બીજો વિકલ્પ કૂતરાં ચારવાનો-dogboy તરીકે નોકરી કરવાનો હતો’ (૫૦ ૨૧).

૨. મારા બાપુજી તે વખતે મુંબઈમાં નોકરી કરતા હતા. પરંતુ બંગલા ખાતેની નોકરીમાં મને સાથે રાખી શકે તેમ નહોતા. આરે કોલોની એક તો બહુ દૂર અને વળી ત્યાં જંગલમાં સુવિધાનો અભાવ. એકલો રહીને ફાનસના અજવાળે વાંચતો રહ્યો’ (૫૦ ૫૮).

૩. બ્રેડી કંપનીમાં મને આસિસ્ટન્ટ સ્ટેરકીપરની નોકરી મળી. કંપની પરેલ ખાતે આવેલી હતી અને મારું રહેવાનું આરે કોલોનીમાં. સવારે ૮ની પાળીમાં કામે ચઢવા ઘરથી ખૂબ વહેલા નીકળવું પડતું. શાક રોટલી આગલી રાતના જ બનાવી રાખતો. એટલે વહેલી સવારે ટિફિન લઈ જવાય. વળી ૭-૮ કિલોમીટર ચાલીને ગોરેગાંવ સ્ટેશને જવાનું’ (૫૦ ૫૯).

૪. બાપુજી દક્ષિણ મુંબઈના પોશવિસ્તાર કોલાબા

ખાતે બ્રેડી ફ્લેટ્સમાં એક અંગ્રેજસાહેબના ત્યાં ઘરકામની નોકરી કરતા હતા. મને સાથે રહેવાની પરવાનગી ન હતી. ક્યારેક ચોરીછૂપીથી રહી જતો. વર્તમાનપત્ર પાથરીને સીડી પાસેની ખુલ્લી જગ્યા પર સૂઈ રહેતો (પૃ. ૬૧).

૫. મારા ફોઈના દીકરા દાજીભાઈ સંગ્રીહામ વિલામાં ઘરનોકર. તેમણે (બાપુની નોકરી છૂટી ગયા પછી) અમને આશરો આપેલો. હું અને બાપુજી તો ખરા જ. પણ સાથે દાજીભાઈના મોટાભાઈનો દીકરો પણ. અમે બધા ચોરીછૂપીથી રહીએ. રાતના ૮ વાગ્યા પછી શેઠશેઠાણી બગીચામાંથી ઊઠી વાળુ કરવા જાય ત્યારે ચોર પગલે લપાતા છૂપાતા પાછલી સીડીએથી બંગલામાં પ્રવેશવાનું. અને સવારે શેઠ લોકો જાગે તે પહેલાં ત્યાંથી પોબારા ગણી જવાનું. (પૃ. ૬૪).

૬. 'લલ્લુભાઈ અને એમનાં પત્ની સાત આઠ રૂમની ચાલી, સર્વન્ટ્સ હાઉસ, ચર્ચમિશન હાઉસ ખાતે રહે. આમ તો એમની પાસે રહેવાની કોઈ વધારાની જગ્યા નહોતી. પરંતુ જો રૂમની બહાર ઓટલી પર સૂવાની મારી તૈયારી હોય તો તેઓ આશરો આપવા તૈયાર હતા. બાપુજીએ મારું રહેવાનું ત્યાં ગોઠવ્યું.' (પૃ. ૬૬).

૭. મારા માસા પરભુ ગોદીમાં વાયરમેનની નોકરી કરે. કોલીવાડા માર્કેટની બાજુની ગલીની એક ચાલમાં ત્રીજે માળે દસ બાય છની ઓરડીમાં એમનો વસવાટ. એમની સાથે એમના બે દીકરા, મારા મામાનો દીકરો અને ગોદીમાં કામ કરતા લાલજીભાઈ રહે. દસ બાય છની ઓરડીમાં હું છઠ્ઠો ઉમેરાયો. દરેક માળા પર કોમન સંડાસ. બાથરૂમ જેવું કાંઈ નહીં. આટલી નાની રૂમમાં છ જણ સૂઈ શકે નહીં. ત્રણ જણા અંદર અને ત્રણ સીડી પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં સૂઈ જતા. એકવાર સૂઈ જાવ એટલે વચ્ચે ઊઠવાની મનાઈ (પૃ. ૭૨-૭૩).

૮. મઝગાવથી સ્થળાંતર કરીને ઓલ્ફિન્સ્ટન રહેવા ગયો (પૃ. ૮૩). ઓલ્ફિન્સ્ટન રોડ રેલવે સ્ટેશનથી પશ્ચિમમાં ઊતરો એટલે જમણે હાથે સૂરજ બિલ્ડીંગ આવે. ત્રણ માળનું ચાલી ટાઈપ મકાન. ખોલીઓ ખૂબ મોટી. કોમન સંડાસ બાથરૂમ. (પૃ. ૮૭).

૯. મજાસવાડીમાં મોટાભાગની જમીન મુંબઈ સબર્બન કલેક્ટરની માલિકીની હતી. વિશાળ એરિયા ખુલ્લો પડ્યો

હતો. એ વિસ્તારમાં ઉત્તરપ્રદેશના ભૈયાઓ સરકારી જમીનમાં ચાલીઓ બાંધી ભાડેથી આપતા. એડવાન્સમાં રૂમદીઠ રૂ. ૨૦૦ ડિપોઝીટ અને ભાડું મહિને રૂ. ૨૦. ચાલીમાં ન મળે પાણી કે ન મળે સંડાસ-બાથરૂમ. સંડાસ માટે નજીકના જંગલમાં જવાનું. મેં રૂ. ૨૦૦માં રૂમ બુક કરાવી (પૃ. ૮૧).

૧૦. મજાસવાડી(જોગેશ્વરી)માં પાયાની સગવડોના અભાવે અન્ય જગ્યાની શોધમાં હતા. રજાના દિવસોમાં ગોરેગાંવથી બોરીવલી સુધીની ચાલીઓમાં રખડપટ્ટી કરતા. અમારા બજેટમાં જગ્યા મળતી ન હતી. મારી સાથે મારા ખાતામાં નોકરી કરતા નારણભાઈ મહેતા તારદેવની ઝૂંપડપટ્ટીનું ગોરેગાંવ પાંડુરંગવાડીની બાજુમાં આવેલા મહાનગરપાલિકાના ખુલ્લા પ્લોટમાં સ્થળાંતર કરી રહ્યા હતા. તેમાં અમારો સમાવેશ કરવા વિનંતી કરી. તેમણે સંમત થઈ ચાલી બાંધવાની અનુમતિ આપી. કાચી ચાલ બાંધવાનો રૂમદીઠ અંદાજિત ખર્ચ ૫૦૦ રૂપિયા. પણ એટલા પૈસા ભેગા કરવાનું કઠણ' (પૃ. ૧૦૩).

૧૧. મહાનગરપાલિકા તરફથી કર્મચારીઓ માટે બંધાયેલ વસાહત, મીઠાનગરમાં હાયર પરચેઝ બેસીસ પર મને એક રૂમ મળી. એ નાનકડી ખોલીમાં મારા જીવનની અનેક ગતિવિધિઓને ચાલના મળી. છેક ૧૯૬૬થી આજદિન સુધી એ જગ્યામાં મારું રહેઠાણ ચાલુ છે. અહીં રહીને મારાં બાળકો મોટાં થયાં, ભણ્યાં, તેમનાં લગ્નો થયાં. બંને દીકરીઓનાં બાળકોના જન્મ પણ અહીં જ થયા (પૃ. ૧૧૬).

મણિલાલ રાનવેરિયાએ અન્ય અનેક દલિતોની જેમ નોકરી કરતાં કરતાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યો. પહેલાં મુંબઈ ભવન્સ અને પછી સિદ્ધાર્થ કોલેજમાં એ ભણ્યા. ઓછી મહેનતે સારી ગ્રાહણશક્તિને પ્રતાપે સારા ટકા મેળવી બી.એ., એમ.એ. થયા. શિક્ષક બનવાનું છેક બાળપણનું સપનું સાકાર કર્યું. સલામત અને લાભદાયી એવી મુંબઈ મહાનગરપાલિકાની બારેક વરસની નોકરી છોડી. ૧૯૭૨માં દાલમિયા કોલેજમાં પાર્ટટાઈમ લેકચરર બન્યા. પોતાની આ નોકરીને લેખક સિદ્ધિ નહીં, સ્વપ્નસિદ્ધિ ગણાવે છે. એક તરફ કાયમી નોકરી છોડી હતી તો બીજી તરફ નવી શિક્ષણપદ્ધતિને કારણે ફાજલ થવાનું આવ્યું. કોલેજની

નોકરીની અસલામતી સતત રહી છતાં હિંમત રાખી.' બોમ્બે યુનિવર્સિટી ઍન્ડ કોલેજ ટીચર્સ યુનિયન સાથે જોડાયા. સક્રિય ટ્રેડ યુનિયનિસ્ટ બન્યા. યુનિવર્સિટી સેનેટ અને સિંડિકેટના સભ્ય થયા. એ વખતની લેખકની લાગણી હતી કે, 'હવે કોન્વોકેશન હોલનાં પગથિયાં પર બેસીને પરીક્ષાની તૈયારી કરનારો એક વિદ્યાર્થી એ હોલની અંદર સેનેટની મિટિંગોમાં બેસવાનો હતો. એ હવે સેનેટર બન્યો હતો.' (પૃં ૧૩૮). આ લેખકે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ અને સંલગ્ન કોલેજોમાં અનામતનો અમલ કરાવ્યો કે બેકિંગ રિક્રુમેન્ટ બોર્ડ સાથે જોડાઈને દેશ આખામાં ભરતી-બઢતીની પ્રક્રિયા નજીકથી જોઈ અને તેનો વિરોધ અને સદ્ભાવથી અમલ કરાવ્યો. આ તેમના જીવનનું મોંઘેરું સંભારણું છે.

દલિત જીવનના સંઘર્ષો અને કઠણાઈઓને કારણે દલિત લેખનમાં કડવાશ અને આક્રોશ સહજ રીતે જ આવે છે. બાળપણથી નિવૃત્તિ સુધી વતનના આદિવાસીઓ લેખક અને દલિતો પ્રત્યે સામાજિક ભેદભાવ રાખે છે. છતાં તે માટે લેખક આકરા કે કડવા થયા નથી. દાલમિયા કોલેજમાં ૧૯૭૨માં લેખક જોડાય છે અને ૧૯૯૯માં નિવૃત્ત થાય છે. અધ્યાપક તરીકેનો પોતાનો આ કાળ લેખક સહજ રીતે આ શબ્દોમાં મૂલવે છે. "કોલેજ સાથેના મારા અંગત સંબંધો ઉબડખાબડ રહ્યા હતા. એટલે કોલેજ છોડવાનું દર્દ કે એવું કાંઈ સામાન્યપણે બનતું હોય છે તે બન્યું ન હતું. અલબત્ત, મિત્રોથી છૂટા પડવાનું દર્દ હતું પરંતુ એ તો નિશ્ચિત જ હતું એટલે કોલેજમાંથી મારી વિદાય સામાન્ય પ્રકારની રહી." (પૃં ૨૦૦).

અધ્યાપકની જેમ સામાજિક કર્મશીલ તરીકે પણ લેખકનું મોટું પ્રદાન છે. 'માહ્યાવંશી શિક્ષણ પ્રચારક સંઘ'ની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સાથે લેખક સંકળાયેલા હતા. સંસ્થાના સામયિક 'તરસ'ના લેખક આદરસ્થાપક છે. ભારે મહેનત કરીને દસ્તાવેજી પુસ્તક 'માહ્યાવંશી સંઘર્ષ કથા' આલેખી છે. પરંતુ કેટલાક લોકોને તેમાંનું લખાણ વાંધાજનક લાગે છે. લેખકને ધમકીઓ મળે છે. આગળ વધીને એક દિવસ સંઘના કાર્યાલય પર આવીને કેટલાક લોકો પુસ્તકની ૭૦૦ નકલો ફાડી નાંખે છે. આ સમયનો લેખકનો ગુસ્સો સ્વાભાવિક હતો પણ આ બનાવનું વર્ણન

લેખક સ્વસ્થતાથી કરે છે અને લખે છે. 'જે સમાજ માટે આખું જીવન સંઘર્ષ કર્યો તે સમાજના કહેવાતા નેતાઓએ આ પ્રાણઘાતક હુમલો કર્યો. આ હુમલામાં તાર્કિક કે બૌદ્ધિક ચર્ચાને અવકાશ ન હતો. જો આ પ્રકાશનથી કાયદેસર ગુનો બનતો હોય તો તેઓ મારી વિરુદ્ધ કાયદેસરનાં પગલાં ભરી શક્યા હોત પણ એવું કશું કર્યું નહીં' (પૃં ૨૧૬).

મણિલાલ રાનવેરિયાનું આ આત્મવૃત્તાંત સંઘર્ષનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. સુરત જિલ્લાના એક નાનકડા ગામનો કિશોર સ્વબળે સંઘર્ષ કરતો, ઠેબાતો ઠેબાતો મહાનગર મુંબઈમાં પોતાની જગ્યા બનાવે છે, કુટુંબ અને દલિત સમાજની હકપ્રાપ્તિ માટે મથે છે, તે સિદ્ધિ નાનીસૂની નથી. લેખકને તેમના આ કાર્યમાં બિનદલિત શિક્ષકો, સહકાર્યકરો અને સહાધ્યાયીઓનો સહકાર મળ્યો છે અને લેખક સતત તે માટે ઓશિંગણભાવ અનુભવે છે. આજે લેખકની બે દીકરીઓ અને બે દીકરા સારી રીતે ઠરીઠામ થયાં છે. રાનવેરિયા કુટુંબ મથે દલિતોનો શૈક્ષણિક-આર્થિક વિકાસ દેખાઈ આવે છે. લેખકના સાત પેઢીના કુટુંબવૃક્ષનાં નામો પર એક નજર કરીએ તો પહેલી પાંચ પેઢીના કાનજી, વિશરામ, બઘો, છનો, ડાહી, છીબી, પરભુ, મણિલાલ છઢી પેઢીએ લોપા, રસેલ અને સાતમી પેઢીએ વૃષનીપ, શૈલી, આયુષી નામો ધરે છે. દલિતોની હાલની પેઢીનાં આ આધુનિક અને સંસ્કૃત નામો જ શિક્ષણ થકી થયેલું સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન દર્શાવે છે. એ રીતે પુસ્તકનું નામ સાર્થક છે.

વડફળિયુંના લેખક છએક દાયકા મહાનગર મુંબઈમાં રહ્યા છે. જાહેરજીવનમાં સક્રિય છે. એટલે વાચકને તેમની આત્મકથામાં મહારાષ્ટ્રની આંબેડકરી દલિત ચળવળ અને દલિત સાહિત્યની ભરપૂર સામગ્રીની અપેક્ષા રહે. પણ વાચકને તેના આછા નિર્દેશો પણ મળતા નથી. તે આશ્ચર્ય પમાડે છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર ભાલચન્દ્ર મુંગેર દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં અનામત નીતિના અમલના પાયોનિયર તરીકે નવાજાયેલા લેખક મુંબઈની થોકબંધ દલિત ચળવળોથી આટલા અછૂતા રહ્યા તેનું કે તેમની વાચનકથાનું એકાદ પ્રકરણ પણ અહીં નથી તે ભારે અચરજની બાબત છે.

લેખક ગુજરાતીના અધ્યાપક, લેખક અને કોલમિસ્ટ છે. પરંતુ આત્મકથાને અહેવાલલેખન કે વૃત્તાંતથી આગળ લઈ જઈ શક્યા નથી. લેખકની અભિવ્યક્તિની સાદગી ગમે એવી છે. પરંતુ એથી વધુની અપેક્ષા હતી. જોકે લેખક આ અંગે સભાન છે. એટલે સ્વીકારે છે કે, ‘આ આત્મકથા પ્રસ્તારી બની છે. અને જાણે કે માહિતીનો ખડકલો રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય એવું લાગે છે. અનુભવોનું રસાયણ સાહિત્યસ્વરૂપ પામ્યું નથી.’ આત્મકથામાં દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષા-બોલીના શબ્દો(વાવલાની જમીન, ઠરકો છોકરો, ખેંખિયા કરે, સગન, ડાકુ ભરવું, તામડી, ખાપરાં, દરવેટ, ચલિયાં... વગેરે) પ્રયોજાયા છે. લેખકની શૈલી રસાળ અને સરળ છે. આત્મકથામાં મોટેભાગે પોતા વિષે વાત કરતાં ‘અમે’ કે ‘લેખક’ શબ્દનો જ ઉપયોગ થયો છે અને ત્રીજા પુરુષ એક વચનમાં વાત કરી નથી. વિગતો, વાક્યખંડો અને પ્રસંગોનાં પુનરાવર્તનો પણ ખાસ્સા છે. આરંભે અનિવાર્ય ગણાય એવું વતન વિશેનું પ્રકરણ છેક ૫૧મા ક્રમે અને ૧૯૯૩માં છપાયેલા લેખનું પુનર્મુદ્રણ છે. એવું જ મા વિશેનું પ્રકરણ ૪૦મું (માયોઈ) છે. દલિત સાહિત્યની સંસ્થાઓએ કે સ્વયં દલિત લેખકોએ કરેલાં દલિત સાહિત્યનાં પ્રકાશનો જોડણીદોષો-ભાષાદોષો-મુદ્રણ દોષોથી ભરપૂર હોય છે. આ પુસ્તક પણ તેમાં અપવાદ નથી. □

પારસી પ્રકાશ – બહમનજી પટેલ
દફતર આશકારા, મુંબઈ, ૧૮૭૮-૧૮૮૮

વિશે

દીપક મહેતા

પારસી તવારીખનો અમૂલ્ય આકરગ્રંથ

"હોરમજદની મદદથી આ પુસ્તકનું એક દફતર અતરે ખતમ થયું છે. એ દફતર ૧૦ વર્ષે છપાઈ તથા ૧૭ વર્ષે રચાઈ તૈયાર થયું છે, અને એ પર મેં મારી જિંદગીનો મોટો તથા જવાનીનો બધો વખત રોક્યો છે. એ રોકેલો વખત તથા લીધેલી મહેનત મારી કોમને ઉપ્યોગી થઈ પડી છે એમ જો મારા વાચનારાઓ ધારે તો મારા દીલમાંની

મોરાદ અને મહેનતનો બદલો પામી ચુકો છું, એવો હું સંતોષ લઈશ." ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૧૭મી તારીખે આ શબ્દો લખાયા હતા. લખનાર હતા બહમનજી બહેરાંમજી પટેલ. એ વળી કોણ? તમે પૂછશો. કારણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ, વિવેચન, કે સંદર્ભનું કોઈ પણ પુસ્તક જોઈ જાવ. આ બહમનજીનું નામનિશાન ક્યાંય જોવા નહિ મળે. જો એક વાક્યમાં ઓળખ આપવી હોય તો ‘પારસી પ્રકાશ’ નામના દળદાર ગ્રંથના બનાવનાર. જેને અંતે આ શબ્દો છપાયા છે તે પહેલું દફતર (એટલે કે પહેલો ખંડ) ૧૦૬૮ પાનાંનું છે, અને તેય મોટા કદનાં, બે કોલમમાં છાપેલાં પાનાં. એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે (નર્મકોશ અને નર્મકવિતા જેવાં નર્મદનાં પુસ્તકો પણ આ રીતે પ્રગટ થયેલાં) પહેલાં ૧૮૭૮થી ૧૮૮૮ સુધીમાં પારસી પ્રકાશના ૧૧ ભાગ પ્રગટ થયેલા અને પછી ૧૮૮૮માં એ બધા ભાગ એક પુસ્તકમાં પહેલા દફતર તરીકે પ્રગટ થયેલા. તેવી જ રીતે બીજું દફતર પણ પહેલાં આઠ ભાગમાં છપાયું અને પછી ૧૯૧૦માં એક પુસ્તક રૂપે સુલભ થયું. ૧૯૬૦થી ૧૯૮૦ના વીસ વર્ષના ગાળાને સમાવતા આ બીજા દફતરનું પ્રકાશન બહમનજીનાં બહેન દીનબાઈ બહેરાંમજી પટેલે કર્યું હતું. કારણ ૧૯૦૮ના સપ્ટેમ્બરની નવમી તારીખે બહમનજી બેહસ્તનશીન થયા હતા. જોકે આ બીજા દફતરની પ્રસ્તાવના છેક જૂન ૧૮૯૧માં બહમનજીએ લખી રાખી હતી તે પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવી છે. તેમાં તેઓ લખે છે: "આ જગોએ હું ફરીથી જણાઉં છું કે આ પુસ્તક રચવામાં મેં એક જ ધોરણે કામ લીધું છે, અને એક ખરેખરી બીનાઓનો સંગ્રહ કરનાર તરીકે જે ખાતરી થઈ શકે એવું મલ્યું તે એકદું કીધું છે." ત્રીજા દફતરની ઘણી સામગ્રી પણ બહમનજીએ તૈયાર તો કરી રાખી હતી, પણ તેને વ્યવસ્થિત પુસ્તકનું રૂપ આપવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહોતું. એ કામ કર્યું બહમનજીના મિત્ર, બોમ્બે હાઈ કોર્ટના વકીલ, રુસ્તમ બરજોરજી પેમાસ્તરે. આ દફતર પણ ૧૯૨૦માં ગ્રંથ રૂપે છપાતાં પહેલાં ૧૧ ભાગમાં પ્રગટ થયું હતું. તેમાં ૧૮૮૧થી ૧૯૦૦ સુધીની તવારીખ આપી છે. પ્રસ્તાવનામાં પેમાસ્તર જણાવે છે કે આ દફતર માટેની કેટલીક નોંધો પણ બહમનજી તૈયાર કરી ગયા હતા તેમાં સુધારાવધારા કરીને પોતે અહીં રજૂ કરી છે. અલબત્ત,

પોતાને યોગ્ય લાગ્યા તેવા કેટલાક ફેરફાર પણ તેમણે સામગ્રીની પસંદગી અને રજૂઆતમાં કર્યા છે. આ ગ્રંથનાં કુલ દસ દફતર પ્રગટ થયાં હોવાની માહિતી આ લખનારને મળી છે. દસમું દફતર ૧૯૬૧-૬૨ના વર્ષે આગળ આવીને અટકે છે. પણ ત્રીજા દફતર પછીના ભાગો એક પછી એક આછા અને ઉપરછલ્લા થતા ગયા. સંદર્ભ માટેનાં સાધનો તો વીસમી સદીમાં વધતાં ચાલ્યાં હતાં, પણ તેનો સૂઝ અને સમજપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે તેવા, બહમનજી જેવા સંપાદકો પછીથી મળ્યા નહિ.

ઐગણીસમી સદીનો મુંબઈ ઇલાકો, તેમાં વસતા પારસીઓ, તેમનાં ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય, છાપાં અને સામયિકો, નાટકો અને રંગભૂમિ, તેમનાં છાપખાનાં, તેમનાં પુસ્તકાલયો, આ બધાં સાથે સંકળાયેલી અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ – આ અને આવા બીજા અનેક વિષયો અંગે ખરેખરી લગન અને જહેમતથી સંશોધન, અભ્યાસ, વિવેચન, સંદર્ભ, વગેરે કરનાર માટે પારસી પ્રકાશનાં પહેલાં ત્રણ દફતર સોનાની ખાણ જેવાં છે. પણ કમનસીબે આજ સુધી એમાંનું કોઈએ એકાદું કિરણ પણ ઝીલ્યું નથી. હકીકતમાં, પારસી પ્રકાશની સહાય વગર લખાયેલું ૧૯મી સદીનાં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, નાટક, રંગભૂમિ, વગેરે વિશેનું કોઈ પણ પુસ્તક અધૂરું જ ગણાય, પણ આપણને આવી તો ઘણી અધૂરપો કોઠે પડી ગઈ છે.

પણ આ પુસ્તકમાં એવું તે શું છે? પહેલા દફતરના ટાઈટલ પેજ પર છાયું છે : "પારસીઓ ઈરાનથી હિન્દુસ્તાન આવ્યા ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં તેઓના સંબંધમાં બનેલા અગત્યના બનાવોની વર્ષોને અનુક્રમે નોંધ." 'અત્યાર સુધી' એટલે ૧૮૬૦ સુધી. એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે શરૂઆતનાં પાનાં ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં છે. પ્રસ્તાવના પણ આ બંને ભાષામાં છે. પારસીઓના આગમન અંગેની થોડી વિગતો શરૂઆતમાં આપી છે. તે પછી પુસ્તકમાં સૌથી પહેલી તારીખ-વાર સાથેની એન્ટ્રી ઈસ. ૯૯૯ના ડિસેમ્બરની બીજી તારીખની છે. મુંબઈ પાસે આવેલી કેનેરીની ગુફાઓ જોવા એ દિવસે ૧૭ પારસીઓ આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનાં નામ ત્યાં આગળ એક તખ્તી પર કોતર્યાં હતાં. પુસ્તકમાં પાદટીપમાં આ ૧૭ નામ પણ આપ્યાં છે. અને આ પહેલી એન્ટ્રીથી જ પુસ્તકની કેટલીક

ખાસિયત છતી થાય છે. બધાં દફતરોમાંની બધી જ માહિતી કાલાનુક્રમે રજૂ થઈ છે. જે બાબતો અંગે તારીખ-વારની ખાતરી ન થઈ શકી હોય, પણ વર્ષ નક્કી થઈ શક્યું હોય તેની માહિતી જે-તે વર્ષને અંતે મૂકી છે. મોટા ભાગની એન્ટ્રીઓની બાબતમાં મૂળ એન્ટ્રી એક-બે લીટીની હોય, પણ તેની સાથેની પાદટીપ લાંબીલચક અને વધુ ઉપયોગી હોય તેવું બન્યું છે. ઘણી વાર તો પાદટીપ એક-બે પાનાં પણ રોકે છે. પાદટીપ વગરની તો આ પુસ્તકમાં ભાગ્યે જ કોઈ એન્ટ્રી જોવા મળે છે. એટલે પુસ્તકનો ઘણો મોટો ભાગ પાદટીપો રોકે છે. એક નમૂનો જોઈએ એટલે વધુ ખ્યાલ આવશે. ભાષા તથા જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખ્યાં છે.

૧૮૪૮. તા. ૬ સપ્ટેમ્બર.

આજ દીને "સ્કુલ ટીચર ઓફ સાયેન્ટીફિક શોશાઈટી"ની તરફથી ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષામાં આપણા દેશીઓમા જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાને બે શાખા મંડલીઓ સ્થાપવામાં આવી હતી, અને તેમનાં નામ ગુજરાતી તથા મરાઠી 'જ્ઞાન પ્રસારક મંડલી' એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડલીમાં મોટો ભાગ પારસી વિદ્યાર્થીઓએ લીધો હતો.

મૂળ એન્ટ્રી તો આટલી જ છે, પણ તેની સાથેની પાદટીપ લગભગ દોઢ પાનું રોકે છે. તેમાં જે માહિતી આપી છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧. પહેલી કમિટીના પાંચ પારસી સભ્યોનાં નામ, ત્યાર બાદ એ મંડળીનું કામકાજ જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી તેની કમિટીના પારસી સભ્યોનાં નામ.
૨. એ મંડળી તરફથી 'જ્ઞાન પ્રસારક' નામનું ચોપાનિયું ઈસ. ૧૮૪૯ના જુલાઈથી ૧૮૬૭ના ડિસેમ્બર માસ સુધી પ્રગટ થયું હતું તેની માહિતી અને વખતોવખત તેના 'અધિપતિ'ના સ્થાને રહેલા પારસીઓનાં નામ.
૩. તેને આર્થિક મદદ કરનારાઓનાં નામ અને રકમ.
૪. મંડળી તરફથી યોજાયેલી ઈનામી નિબંધસ્પર્ધાઓની તથા નિબંધોના પ્રકાશન અંગેની વિગતો.
૫. ૧૮૪૮ના ઓક્ટોબરથી ૧૮૫૮ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં પારસી ગૃહસ્થોએ વાંચેલા નિબંધો અને આપેલાં ભાષણોની વિગતો. (પારસી પ્રકાશ દફતર ૧, પૃ. ૫૧૨-૫૧૩)

બીજું એક ઉદાહરણ :

૧૮૭૩. ૧૦મી ઓગસ્ટ.

શેઠ બહમનજી ડોશાભાઈ મુનશીએ ઇન્ગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની અને ફારસી ભાષાઓની વાક્યાવળીની એક મોટી ચોપડી રચી પ્રગટ કીધી હતી. એ ચોપડીની શરૂઆતમાં એવણે પોતાના બાવા મરહુમ શેઠ ડોશાભાઈ શોહરાબજી મુનશીની જીન્દગીનો થોડોક હેવાલ આપ્યો હતો.

આ એન્ડ્રી સાથેની પાદટીપમાં એ પુસ્તકના અંગ્રેજી મુખપૃષ્ઠ પરનું બધું લખાણ આપ્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે

A new self-instructing work entitled Idiomatic Sentences, in the English, Gujarati, Hindustani, and Persian languages. The whole in oriental and Roman characters; in seven parts, with notes explanatory and illustrative: to which are added copious vocabularies in military, political, naval, mercantile, fiscal, and medical words and expressions. By Bahmanji Dosabhai, Munshi, with a memoir of the late Mr Dosabhai Sohrabji, Munshi. Bombay: printed at the Reporters Press by Merwanji Nowrojee Daboo, ૧૮૭૩.

આ વાંચતાં એ પુસ્તકનાં સ્વરૂપ અને સામગ્રી અંગેની ઘણી વધુ માહિતી મળી રહે છે.

એ વખતે સરકારી દફતરોમાં, લાયબ્રેરીઓમાં, અંગત સંગ્રહોમાં જે-જે હસ્તપ્રતો, પુસ્તકો, સામયિકો, છાપાં, અહેવાલો, દસ્તાવેજો, વગેરે મળ્યાં તેમનો આધાર લેખકે આ પાદટીપોમાં આપ્યો છે. એટલે ‘નાઠમૂલમ્ લિખ્યતે કિચિત’નું આ પુસ્તક એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ પાદટીપો બીજા એક કારણસર પણ ખૂબ મહત્ત્વની બની રહે છે. લેખકે જે વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, દસ્તાવેજો, વગેરેને અહીં ટાંક્યાં છે તેમાંનાં ઘણાં આજે નાશ પામ્યાં છે, અથવા અત્યંત દુર્લભ બની ગયાં છે.

કેવી છે આ પારસી પ્રકાશમાંની સામગ્રી?

○ રતનજી ફરામજી વાઘાના પુસ્તક ‘મુંબઈનો બહાર’ (આજે અત્યંત દુર્લભ બનેલું પુસ્તક)ને આધારે લેખક જણાવે છે કે ઈ.સ. ૧૬૪૦માં પહેલવહેલો પારસી, નામે

દોરાબજી નાનાભાઈ, સુરત પાસેના સુમારી ગામમાંથી પોતાના કુટુંબ સાથે મુંબઈ આવી વસ્યો હતો.

○ ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું સામયિક ‘વિદ્યાસાગર’ નવરોજી ફરદુનજીએ ૧૮૪૦ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે શરૂ કર્યું હતું. આ માસિકના અંકની કિંમત દોઢ રૂપિયો હતી. ૧૮૪૬ના જૂન સુધી નવરોજીએ આ માસિક ચલાવ્યું હતું. એ દરમ્યાન તેઓ જામે જમશેદના તંત્રી પણ હતા. પછી કુંવરજી મોદીએ એ ચલાવવા લીધું, પણ તે જ વર્ષના ડિસેમ્બર અંક પછી તેમણે તે બંધ કર્યું.

○ મુંબઈમાં પહેલવહેલું ગુજરાતી નાટક ૧૮૫૩ના ઓક્ટોબરની ૨૮મી તારીખે સાંજે ગ્રાન્ટ રોડ પરના થિયેટરમાં ભજવાયું હતું. તેનું નામ રુસ્તમ અને સોરબ. સાથે ધનજી ગરક નામનું ફારસ પણ ભજવેલું. તેમાં જે પારસીઓએ ભાગ લીધો હતો તેમનાં નામ પણ આપ્યાં છે. તેમાં નર્મદ અને કરસનદાસ મૂલજીના મિત્ર અને યુનિયન પ્રેસના માલિક નાનાભાઈ રાણીનાનું નામ પણ જોવા મળે છે. ટેલિગ્રાફ એન્ડ કુરિયર નામના અંગ્રેજી છાપાનો હવાલો આપીને લેખક કહે છે કે “પારસીઓમાં નાટકનું કામ આ પહેલવહેલું હોવાથી નાટકશાળા તમાસગીરોથી ઉભરાઈ ગઈ હતી.”

○ આપણી ભાષાનું સ્ત્રીઓ માટેનું પહેલું માસિક ‘સ્ત્રીબોધ’ ૧૮૫૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી શરૂ થયું હતું. તેનો હેતુ ‘દેશી સ્ત્રીઓને ફૂરસદને વખતે નીરદોશ રમૂજ અને ઉપ્યોગી જ્ઞાન’ આપવાનો હતો. તેના સંચાલકો માત્ર પારસીઓ જ નહોતા. નાનાભાઈ હરિદાસ જેવા બિનપારસી પણ તેમાં હતા. શરૂઆતમાં સ્ત્રી બોધનું વાર્ષિક લવાજમ માત્ર એક રૂપિયો હતું એટલે ખોટ જતી હતી. એ ખોટ સરભર કરવા માટે ડોશાભાઈ ફરામજી કામાજીએ બે વર્ષ સુધી ૧૨૦૦ રૂપિયાની મદદ કરી હતી. પણ પછી વધુ ખોટ ખમી શકાય તેમ ન હોવાથી ૧૮૫૮થી દફતર આશકારા છાપખાનાના માલિકો બેહરામજી ફરદુનજીની કંપનીને ‘સ્ત્રીબોધ’ સોંપવામાં આવ્યું. (આ બેહરામજી તે મુંબઈ સમાચારના સ્થાપક ફરદુનજી મર્ઝબાનના દીકરા.) ‘સ્ત્રીબોધ’ના પહેલા અધિપતિ (એ વખતે તંત્રી માટે વપરાતો શબ્દ) હતા બેહરામજી ખરશેદજી ગાંધી. તે પછી અનુક્રમે સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી,

જાંગીરજી બરજોરજી વાણ, નાનાભાઈ હરિદાસ, સોરાબજી જાંગીરજી તાલેયારખાં, કરસનદાસ મૂળજી, નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીના, નાનાભાઈ નશરવાનજી માસ્તર, વગેરે 'સ્ત્રીબોધ'ના અધિપતિ બન્યા હતા. ૧૮૭૦થી કેબશરૂ નવરોજજી કાબરાજી તેના તંત્રી બન્યા હતા.

○ 'અમેરિકાની મુસાફરી' નામનું એક પુસ્તક ૧૮૬૪માં પ્રગટ થયું હતું પણ તેમાં ક્યાંય તેના લેખકનું નામ છાપ્યું નથી. પણ પારસી પ્રકાશના બીજા દફતરમાં શેઠ પીરોજશાહ પેસ્તનજી મેહરહોમજી તેના લેખક હતા અને લીવરપૂલથી ન્યૂ યોર્ક સુધીની દરિયાઈ મુસાફરી તેમણે દોસ્ત ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજી સાથે કરી હતી એમ જણાવ્યું છે. આ પુસ્તક ૧૮૬૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે મુંબઈમાં પ્રગટ થયું હતું. પણ આ પીરોજશાહ હતા કોણ? તેનો જવાબ પણ પારસી પ્રકાશમાંથી મળે છે. ઇન્વલંડમાં રહેતા જરથોસ્તીઓની સંખ્યા વધવાથી ત્યાં એક ધર્મનું ફંડ કરવાની જરૂર જણાઈ અને એટલે ૧૮૬૧ના ઓક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે લંડનમાં એક સભામાં 'યુરોપના જરથોસ્તીઓનું ધર્મનું ફંડ' સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. તેની પહેલી કારોબારીના પીરોજશાહ એક સભ્ય હતા. વળી આ જ પીરોજશાહે ૧૮૭૦ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે મુંબઈમાં માટીના 'ઈનેમલ' કરેલાં વાસણો તથા બીજી શણગાર માટેની વસ્તુઓ બનાવવાનું કારખાનું 'પીરોજશાહ પોટરી વર્ક્સ' નામથી શરૂ કર્યું હતું. એટલે કે પીરોજશાહ રહેતા હતા ઇન્વલંડ, પણ મુંબઈ સાથે તેમના વ્યાપારી સંબંધો હતા.

○ ૧૮૬૦ સુધીમાં પારસીઓએ કુલ ૨૬ વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યા હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક ઓછાં જાણીતાં : અખબારે સોદાગર, ચીતર ગનેઆન દરપણ, પારસી મીતર, પુણા આબ્જરવર, બાગે નશીહત, બેલગામ મેસેન્જર, મુંબઈ દૂરબીન, સુરતના શમાચાર, સૂરીઅ પરકાશ.

○ ૧૮૬૦ સુધીમાં પારસીઓએ ૧૭ 'ચોપાનિયાં' (સામયિકો) શરૂ કર્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક ઓછાં જાણીતાં : ખોલાસે જાદુ, જગત પરેમી, જગત મીતર, જગત વરણન, વીદિઆ સાગર, શશતી વીદિઆ, સુરતના પરહેજગાર.

○ ૧૮૬૦ સુધીમાં પારસીઓનાં બનાવેલાં ૧૭૭

પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક : અફીણના વેપારની તવારીખ, ઇન્જેજના રાજનું સુખ, દરએક માણસનો વૈદ, દેશીઓની કેલવણી તથા તેના પરીણામ, બચાંઓની સંભાલ વીશે પુસ્તક, બાલક દીકરીની હત્યા બાબત ગ્રંથ, રમુજે શેતરંજ, રાગશયાન પોથી, શરીર શાનતી, હિંદુસ્થાનના બળવાનો ગરબો, જ્ઞાન ગરબી.

આ ગ્રંથની એક મુશ્કેલી છે તેમાંથી ઢગલાબંધ સામગ્રી. છાપાંઓ, ચોપાનિયાં વગેરેમાંથી જે માહિતી મળી તેમાંથી શું લેવું અને શું જતું કરવું તેનો ઝાઝો વિચાર બહમનજીએ અને પેમાસ્તરે કર્યો નથી. પરિણામે જેનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય નહીંવત્ હોય તેવું ઘણું અહીં છે, અને તેમાંથી જરૂરી અને ઉપયોગી સામગ્રી તારવવાનું કામ મહેનત માગી લે તેવું છે. ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ આ અંગે ટકોર કરતાં લખ્યું હતું :

Practically the chronicle is confined to the nineteenth century which occupies all its spacious pages with the exception of hardly a hundred devoted to the preceding eight or ten centuries since their arrival in India. The early centuries are dismissed in barely ten pages for paucity of materials available to the compiler, whilst the nineteenth century is treated in such superfluous detail to the extent of some fifteen hundred pages for its first eighty years, because there was plenty of material in the shape of newspapers, and Mr. Patel actually recelled in old files, paying little heed to the intrinsic value of the extracts he printed and their bearing on the growth of the community in his zeal for gleaning information about his people.

તો બીજી બાજુ માહિતીની બહુલતાને 'સાંજ વર્તમાન'ના અવલોકનકારે આ પુસ્તકની આગવી વિશિષ્ટતા ગણાવી હતી અને કહ્યું હતું :

"ટુંકમાં મુંબઈ તથા દેશાવરના પારસીઓને લગતી દરેક ધાર્મિક, સંસારીક, અભ્યાસ, કેળવણી, સાહીત્ય, સખાવત વીગેરે અનેક બાબતો, માનઅકરામ, ઓધાઓ, સુધાં જે જે બાબદોથી આપણી કોમના નબીરાઓએ કીર્તી મેળવી હોય યા કોમના પ્રકાશમાં વધારો થયો હોય એ અત્રે

વીસતારવામાં આવી છે. એ રીતે કોમની તવારીખ જાહેરમાં લખવાને બની શકે તેને માટે પુસ્તકો સાધનો અત્રે તૈયાર કરેલાં છે જેનો ઉપયોગ હજી સુધી કોઈ લાયક નરે કીધો નથી તે જોઈ અજાયબી ઉપજે છે."

તો જામે જમશેદના અવલોકનકારે આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ સ્વીકારવાની સાથોસાથ તેમાં પારસીઓની માત્ર ઉજળી બાજુ જ બતાવી છે, સાથોસાથ કાળી બાજુ પણ બતાવવી જોઈતી હતી એવી ટકોર કરતાં કહ્યું છે :

"પારસી પ્રકાશ એ પારસી કીરતીનો સંગ્રહ છે, તેમાં કોમને લગતી થોડીક કાળી બાજુ પણ દેખાડી હોય તો તે આગળ જતાં કોમને, લેખકોને, વરતમાનપત્રોવાળાઓ, અને વક્તાઓને ઘણી કામની થઈ પડશે. કોમના મહત્ત્વના સવાલની તપાસ કરવા માટે કોમની statistics એ જ મુખ્ય આધાર છે, અને તે નોંધનારું એકવું પુસ્તક પારસી પ્રકાશ છે."

તો રાસ્ત ગોઠ્ઠારે કેંક વિચિત્ર શૈલીમાં બહમનજીની મહેનતને બીરદાવી હતી. લખ્યું હતું:

"આ કામ એટલું કંટાળાનું, પુષ્કળ વાંચન અને મહેનતનું છે, કે ખા. બા. બહમનજી પટેલ જેવા જ ઠંડા સ્વભાવના અને ગદ્યાઈ મહેનતને મહેનત નહિ પણ રમત ગણનારા શોકીન ગૃહસ્થો જ તે ઉપાડી શકે."

પણ પારસી પ્રકાશનાં પહેલાં ત્રણ દફતરમાં માહિતીનો જે ભંડાર ભર્યો છે તેમાંથી જોઈતી માહિતી શોધવી કઈ રીતે? જે વખતે 'રિડર ફ્રેન્ડલી' જેવો શબ્દપ્રયોગ પ્રચારમાં આવ્યો નહોતો ત્યારે વાચક, અભ્યાસી, સંશોધકને અત્યંત ઉપયોગી થાય એવી સૂચિ ત્રણે દફતરને અંતે મૂકી છે. દરેક સૂચિને પહેલાં બે ભાગમાં વહેંચી છે. એક, વ્યક્તિ નામ સૂચિ, જેને 'આ પુસ્તકમાં આવેલા પારસી નામોનું સાંકળિયું' તરીકે ઓળખાવી છે. તેમાં જે-તે વ્યક્તિના મૃત્યુ અંગેની માહિતી જે પાના પર આવતી હોય તે પાનાનો આંકડો બોલ્ડ ટાઈપમાં છાપ્યો છે. બીજું સાંકળિયું છે 'આ પુસ્તકમાં આવેલી બાબદોનું' એટલે કે આજની પરિભાષામાં વિષય સૂચિ. વળી તેમાં વિષયોનું ગ્રૂપિંગ કર્યું છે, જેમ કે, પુસ્તકો પારસીઓનાં, ચોપાનિયાં પારસીઓનાં, વ્યવસાયો પારસીઓનાં, વગેરે. આથી વાચક શોધતો હોય તે માહિતી ઉપરાંત તેની આસપાસની બીજી માહિતી પણ તેને

સાથોસાથ મળી રહે તેમ છે. પહેલા દફતરમાં વ્યક્તિ નામોની સૂચિ ૮૮ પાનાં રોકે છે તો વિષય સૂચિ ૪૩ પાનાં. બીજા દફતરમાં વ્યક્તિ નામ સૂચિ ૮૮ પાનાંની છે, તો વિષય સૂચિ ૭૨ પાનાંની. ત્રીજા દફતરમાં બંને સૂચિ કુલ ૨૨૦ પાનાં રોકે છે. આ બધી જ સૂચિઓ બે કોલમમાં છપાઈ છે.

પણ પારસી પ્રકાશના આ ગ્રંથો જોવા ક્યાં મળે? આજે બહુ ઓછાં પુસ્તકાલયોમાં તેની નકલો સચવાઈ છે, અને જ્યાં સચવાઈ છે ત્યાં પણ તે જીર્ણ હાલતમાં છે. મુંબઈમાં કે. આર. કામા ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ અને જે. એન. પિટ્ટિ લાઈબ્રેરીમાં નકલ જોઈ શકાય. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા પાસે બે દફતરની જીર્ણ થઈ ગયેલી નકલ છે. નવસારીની મહેરજી રાણા લાઈબ્રેરીમાં પણ પહેલાં સાત દફતરની નકલ સચવાઈ હોવાની માહિતી મળે છે. પણ ૧૯મી સદીના અભ્યાસી માટે તો આ ગ્રંથનાં પહેલાં ત્રણ દફતર જ મહત્ત્વનાં છે. તેની ડિજિટલ નકલ સીડી/ડીવીડી પર ઉપલબ્ધ છે. અમેરિકાની હ્યુમેનિટીઝ કમ્યુનિટી લેબોરેટરી પાસેથી તે મેળવી શકાય. વધુ વિગતો માટે આ સરનામે ઈમેલ મોકલવો: rkunst@humancomp.org

આવું ગંજાવર કામ એકલે હાથે કરનાર આ બહમનજી હતા કોણ? મુંબઈના પટેલનો હોદ્દો લાગલગાટ ૧૬૫ વર્ષ સુધી ભોગવનાર દોરાબ પટેલ અને કાવસજી પટેલના જ્ઞાનદાનના આ નબીરાનો જન્મ ૧૮૪૮ના ડિસેમ્બરની ૨૮મી તારીખે મુંબઈમાં. ૧૯૦૮ના સપ્ટેમ્બરની નવમી તારીખે મુંબઈમાં જ એ બહેસ્તનશીન થયા. અંગ્રેજી કેળવણી એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં, ફારસીનું શિક્ષણ મુલ્લાં ફિરોઝ મદરેસામાં. ૧૯૦૧માં જરથોસ્તી ધર્મ વિશેનો એક ઈનામી નિબંધથી તેમણે લખવાનું શરૂ કર્યું. એ જ વર્ષે 'અહેવાલે ફિરદોસી'નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કર્યો. 'ઈરાનની મુખ્તેસર હકીકત' નામનું તેમનું પુસ્તક ૧૯૦૨માં પ્રગટ થયું, જેની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ હતી. ૧૯૦૧થી જ તેમણે 'પારસી પ્રકાશ' માટેની સામગ્રી ભેગી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમના અવસાન વખતે આ સામગ્રીની ૨૦૦ જેટલા ચોપડામાં બનાવેલી 'સ્કેપ બુક' તેઓ મૂકતા ગયા હતા. આ સામગ્રી ભેગી કરવા માટે તેમણે અવારનવાર મુસાફરીઓ કરી હતી. છાપાં અને ચોપાનિયાંની ફાઈલો

ઉપરાંત જૂના દસ્તાવેજો, લેખો, પત્રો, અહેવાલો, વગેરે જોયાં હતાં. જરૂર પ્રમાણે જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મળ્યા હતા. પણ આ બધું તેમને માટે પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવું ન હતું. તેમાંની ઘણી માહિતી તેમની યાદદાસ્તમાં પણ સચવાઈ હતી, અને કોઈ જિજ્ઞાસુ તેમને પૂછે તો ઘણી વાર પોતાની નોંધો જોયા વગર યાદદાસ્ત પરથી જ તેઓ જવાબ આપી શકતા. ‘પારસી પ્રકાશ’ કરતાં ઓછું જાણીતું, પણ તેટલું જ મહત્ત્વનું અને મહેનતભર્યું તેમનું બીજું પુસ્તક છે ‘પારસી મરત્યુકો.’ મુંબઈમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાં શરૂ થયાં ત્યારથી માંડીને ૧૮૬૦ સુધીમાં તેમાં પારસીઓ માટેની જે જે મૃત્યુનોંધો પ્રગટ થઈ હતી તેનું સંકલન આ પુસ્તકમાં કર્યું છે. આવી ૫૫૯ નોંધો અહીં આપી છે. તેમાંની ૪૧૬ ગુજરાતી અને બાકીની અંગ્રેજી છાપાંઓમાંથી લીધેલી છે. ૧૮૭૩થી બહમનજી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, રાહનુમાએ માજદીઅસના સભા, અને એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલા હતા અને તેમાં તેમણે અવારનવાર નિબંધો લખીને રજૂ કર્યાં હતા. મુંબઈમાં પહેલી વાર મરકીનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તેઓ પારસી વિસ્તારોમાં ઘરે ઘરે ફર્યાં હતા અને મરકી અટકાવવાની દવા લેવા માટે લોકોને સમજાવ્યા હતા. તેમની આ સેવાની કદર રૂપે બ્રિટીશ સરકારે તેમને ‘ખાન બહાદુર’નો ઈલકાબ આપ્યો હતો, અને ૧૮૮૪માં તેમને ‘જસ્ટિસ ઓફ પીસ’નો માનભર્યો હોદ્દો આપ્યો હતો. ૧૯૦૦-૧૯૦૧માં તેઓ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. ૧૯૦૧માં પહેલાં ૨૬ વર્ષની ઉંમરના એકના એક દીકરાનું અને પછી એકના એક ભાઈનું અવસાન થતાં તેના કારી ઘાને પરિણામે બહમનજીની તબિયત લથડવા માંડી. ‘પારસી પ્રકાશ’નું તેમનું કામ કેટલું તો મહત્ત્વનું છે એ વાત ધ્યાનમાં આવવાને લીધે બહમનજીની હયાતીમાં જ તેમની યાદને કાયમ રાખવાના હેતુથી એક ફંડ શરૂ કરવામાં આવેલું. ‘બ. બે. પ.’ની સહીથી જામે જમશેદમાં પ્રગટ થતા તેમના લેખો પણ સારા એવા લોકપ્રિય થયા હતા. સાંજ વર્તમાન’ તેમને અંજલિ આપતાં લખે છે કે “જો કે મરહુમ મી. બમનજી પૈસે તવંગર ન હતા, તોબી દિલે તવંગર હતા. તેઓએ પારસી કોમ માટે જે રંજ ખેંચી હતી તે ઘણાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોએ ગોખી રાખવા જોગ દાખલો પૂરો પાડે છે.” ‘રાસ્ત ગોફતાર અને સત્ય પ્રકાશ’

તેમને અંજલિ આપતાં લખે છે: ‘જાતે સાદા, સ્વભાવે મિલનસાર, ખવાશે ઉમદા હોવાથી મી. બહમનજી પટેલ ઘણું સાંભળતા, ઘણું કરી બતાવતા, પણ થોડું જ બોલતા હતા.” ‘કૈસરે હિંદે’ તેના અંજલિ લેખની શરૂઆત આ રીતે કરી હતી. “પારસીઓને પ્રકાશમાં લાવનાર તારો અસ્ત પામ્યો છે.” આખી જિંદગીની મહેનતના ફળ જેવી પારસીઓ અંગેની બધી જ નોંધો પોતાના મરણ પછી પારસી પંચાયતને આપવાનું તેમણે પોતાના વસિયતનામામાં જણાવ્યું હતું. કુટુંબોના, જ્ઞાતિઓના, ગામ કે શહેરના ઇતિહાસ કે તવારીખનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં છે. પણ એક આખી કોમની આટલી વિગતવાર, સાધાર, સળંગ, લાંબા સમય ગાળાને આવરી લેતી, વિસ્તૃત એવી બીજી કોઈ તવારીખ આપણી ભાષામાં તો લખાઈ નથી જ, પણ દેશની પણ બહુ ઓછી ભાષાઓમાં લખાઈ હશે. □

પારસી પ્રકાશ,

અથવા

પારસીઓ ઈરાંનથી હિંદુસ્થાન આવ્યા ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધીમાં તેઓના સંબંધમાં બનલા અગત્યના બનાવોની વર્ણન અનુક્રમે તા. ધ.

દ્વિતર ૧ ભું:—૧૧ ભાગોમાં.

૨મ તાર,

બહમનજી બેહરાંમજી પટેલ.

મુંબઈ,

દ્વિતર આશકારા છાપાખાના મથે,

૩૨મજી નવરોજી ખંખાતાએ છાપ્યું છે.

કો:—૩૧૧૭ પેલ સીટ, નાં ૯૦.

છાપવું શરૂ થયે ૧૮૭૮ ઈસવી—૧૨૪૮ યજ્ઞવલ્કરી;

ખતમ અને ૧૮૮૮ ઈસવી—૧૨૫૮ યજ્ઞવલ્કરી.

[‘પરિચય મિત્રાક્ષરી’માં પુસ્તકોનો બાહ્ય પરિચય આવરી લેવામાં આવે છે ને ‘સમીક્ષા’માં પુસ્તકોની અંતરંગ, સદષ્ટાંત, મૂલ્યાંકનલક્ષી વિશદ તપાસ કરાવવાનો ઉપક્રમ હોય છે. પણ સમીક્ષા લખાઈને આવવામાં વિલંબ થવાના, ક્યારેક સમીક્ષા ન પણ થવાના પ્રસંગો બનતા રહે છે. એટલે, મળેલાં પુસ્તકોમાંથી શક્ય એટલાં વધારેના સમીક્ષિત પરિચયને આવરી લેવાના આશયથી ‘અવલોકન’ વિભાગ દાખલ કરીએ છીએ. વર્ષો પહેલાં ‘પ્રત્યક્ષ’માં ‘ટૂંકાં અવલોકન’ નામે આવી સંક્ષિપ્ત સમીક્ષાઓ કરેલી, કરાવેલી.

આમાંનાં કોઈ પુસ્તકોની આગામી અંકોમાં વિગતવાર સમીક્ષા પણ આવી શકશે. – સંપાદક.]

‘બંધ બારણાં’, ઘનશ્યામ દેસાઈ.

રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪.

‘ટોળું’ (૧૯૭૨) ઘનશ્યામ દેસાઈનો બહુ ખ્યાત થયેલો એકમાત્ર વાર્તાસંગ્રહ. એ પછી ચાર દાયકે પ્રગટ થતા આ મરણોત્તર સંગ્રહની વાર્તાઓ ઊર્મિ ઘનશ્યામ દેસાઈએ સંકલિત કરી છે. એમાં બે વાર્તાઓ ૧૯૬૪ની છે એટલે કે લેખકે પોતે પહેલા સંગ્રહમાં એ સમાવી ન હતી. એમાંની પહેલી વાર્તા ‘વાત પૂરી થઈ’ કંઈક અંશે ઘનશ્યામ દેસાઈની બાળવાર્તાઓની લઢણવાળી રસપ્રદ વાર્તા છે. આ સંગ્રહમાં લેખકે ૨૦૦૫ સુધી લખેલી વાર્તાઓ છે. (દરેક વાર્તાને અંતે એનું રચના-વર્ષ લખવાની કાળજી સંકલનકારે રાખી છે.) છેલ્લી, ‘બંધ બારણાં’ નામની ૩૨ પાનાંની લાંબી – ‘ટોળું’ના કુળની કહી શકાય એવી વાર્તાને બાદ કરતાં, બાકીની વાર્તાઓ ટૂંકી, છ-છ, આઠ-આઠ પાનાંની છે. ઘણીખરી વાર્તાઓ રસપ્રદ અને ઉત્તમ કહી શકાય એવી છે, થોડીક વ્યાયામરૂપ, સરેરાશ વાર્તાઓ પણ છે.

પરંતુ આ સંગ્રહની વાર્તાઓને અંતે, જુદે જુદે સમયે ને પ્રસંગે નીતા રામૈયા (૧૯૭૮), હીના શાહ (૧૯૮૭), ‘નિશાની’ માસિક (૧૯૮૩), રાધેશ્યામ શર્મા (૨૦૦૪) અને કિરીટ દૂધાત (૨૦૦૬) દ્વારા લેવાયેલી મુલાકાતો/

પ્રશ્નોત્તરી મૂક્યાં છે. એ વાર્તાકાર-સંપાદક ઘનશ્યામ દેસાઈના જીવનસંદર્ભનો, એમની સર્જકકેન્દ્રિયતનો, એમના સંપાદન-કાર્યનો, વિચાર-રીતિનો એક સરસ આલેખ આપે છે. એમાં છેલ્લી (૨૦૦૬ની) મુલાકાત વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે. એમાંનો એક અંશ જોઈએ.

ઘનશ્યામ: પ્રસિદ્ધિ હંમેશા મને નિરર્થક લાગી છે. એક દાખલો આપું. ‘નવનીત સમર્પણ’ના સંપાદનનાં વરસો દરમ્યાન એક ભાઈ મને આવીને મળ્યા. મને કહે, મેં ૧૦૦ પુસ્તક લખ્યાં છે. કેટલાં? ૧૦૦. મને મનમાં થયું હું આ લાઈનનો જ માણસ હોવા છતાં તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી, તો એનો કોઈ અર્થ ખરો? મને થયું લખાણો ભૂલી જવાય છે. કેટલાંકનાં તેમની હયાતીમાં તો કેટલાંકનાં થોડા સમય પછી. લખાણનું પણ એક આયુષ્ય હોય છે.’ (પૃ. ૧૩૮).

○

‘રોમાંચક વિજ્ઞાનકથાઓ’ – રવીન્દ્ર અંધારિયા,

પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૫.

પત્રો રૂપે, પ્રવાસ-પિકનિકનાં બયાનો રૂપે, વાર્તાઓ રૂપે અહીં વિજ્ઞાનનાં કેટલાંક તથ્યો, શોધો, પ્રયોગો, વિગતોની ખરેખર ‘રોમાંચક’ અને રસપ્રદ કથાઓ છે. ‘સસલાના કાન:

મિતાલીને સાન', '૦૦૭ રેટ-બોન્ડ', 'થેંક્યૂ મિં ડોંચી... ડોંચી...' એવાં શીર્ષકો વિસ્મયપ્રેરક છે અને એ જ રીતે, આલેખેલી ઘટનાઓ, મિત્રો કે શિક્ષકોએ કરેલાં એનાં સ્પષ્ટતાઓ ને અર્થઘટનો જિજ્ઞાસાપ્રેરક છે. વાતચીત-સંવાદની રીતે કથન થયેલું હોઈને કથાઓ બાળ/પ્રૌઢ બંને પ્રકારના વાચકોને પ્રવાહમાં ખેંચી રાખે એવી બની છે. સસલાના કાન કેમ સરવા હોય છે, 'ત્રણ ચાર માળનાં ઝાડ' અને બાયોએગ્રી જિનેટિક્સ શું છે, રોબોટનાં કરતબ કેવાં છે - એ બધું, વિસ્મય જગાડીને, વિજ્ઞાનનાં તથ્યો-પ્રયોગોને કથારૂપે ખોલી આપે છે. આ પુસ્તકનું સ્વાગત કરનાર ડૉં સુશ્રુત પટેલે સાચું કહ્યું છે કે, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી...માં આ [વિજ્ઞાનકથા] સાહિત્યનું જેટલું ખેડાણ થયું છે તેટલું ગુજરાતીમાં થયું નથી.' રવીન્દ્ર અંધારિયાનું પુસ્તક એવી વૃદ્ધિમાં પ્રેરક બની શકે. લગભગ પાને પાને રેખાંકન-ચિત્રો મૂક્યાં છે એ પણ આ વિજ્ઞાનકથાઓની રસપ્રદતા વધારે છે.

પરંતુ, આમાંની કેટલીક વાર્તાઓ 'વાહ! કમાલ કરી તો!', 'જાદુગર કાનિયો', સામાન્ય તરકીબો રજૂ કરતી હોવાથી આ સંગ્રહમાં અનિવાર્ય ન હતી. વળી, કેટલીક ભાષાકીય ભૂલો પર પણ ધ્યાન રાખવા જેવું હતું. અહીં અનુસ્વાર અંગે અરાજકતા છે : 'તેના વખાણ ખૂબ સાંભળ્યા છે.' 'ત્યાં ફરતા ફરતા અમને અનેક પશુ-પક્ષીઓ જોવા મળ્યા', 'કહો, ઘરે બધા મજામાં છે?' 'સરોવરના જળ સ્થિર હતા.' 'વારંવાર અમારા વાડામાં આવીને ઘેટાં-બકરાં કાચા ને કાચા ચાવી જાય છે' વગેરેમાં જરૂરી અનુસ્વારચિહ્નો ખવાઈ-ચવાઈ ગયાં છે!

○
જિપ્સીની રૂપકકથાઓ, અનુ. માવજી કે. સાવલા,

ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

ખલીલ જિબ્રાનના 'The Wanderor' નો આ વિશદ અનુવાદ છે. આમાંની બાવને વાર્તાઓ એક એક પાનામાં સમાઈ જતી ટૂંકી, મર્મદ્વારા બોધ-સંકેત કરતી, જિબ્રાનની લાક્ષણિક રીતિએ લખાયેલી વાર્તાઓ છે. પુસ્તિકાને અંતે, સદ્ગત માવજી સાવલાએ ખલિલ જિબ્રાનનો, ૧૪ પાનાંમાં સરસ વિગતલક્ષી પરિચય આપ્યો છે.

જિપ્સી-રખડુ-વોન્ડરર દ્વારા કહેવાયેલી આ લઘુકથાઓમાં જીવનની તારવેલી સમજ - શાણપણ - રૂપકાત્મક રીતે, ઘણુંખરું પશુ-પક્ષી-કથા/કથન રૂપમાં, રજૂ થયેલી છે. પિંડ રચાય છે તે દૃષ્ટાંતકથાનો જ છે, બોધ કોઈ તારવણી-વાક્ય દ્વારા પણ મુકાતો નથી, માત્ર એનો સંકેત કથામાંથી પામી શકાય છે. અનુવાદ ગુજરાતી ભાષાનો તળ-સ્પર્શ પામેલો હોવાથી સુવાચ્ય ને સુખવાચ્ય બને છે. જેમકે, 'જાણે કે અમારામાંનો જ કોઈ આંગણમાં બેઠો હોય...'; 'ગરુડે કહ્યું: આપણે નાતીલા એવું તમને કોણે કહ્યું?'; 'હે દંભી અને લબાડ - ઠાલા શબ્દોના મદારી!' વગેરે.

મૂળના સ્વાદ માટે એક કથા ઉતારું : 'એક શિયાળ મગરને મળ્યું. બંનેએ એકબીજાને અભિવાદન કર્યું. શિયાળે મગરને કહ્યું - 'વડીલ, બધું ઠીક ચાલે છે ને?' મગરે જવાબમાં કહ્યું - 'આજકાલ મારા નસીબે મુસીબતો જ છે; કેટલીક વાર તો મારી પીડા અને વિષાદથી ઘેરાઈને હું રડતો રહું છું. મારાં અશ્રુ જોઈને બીજાં પ્રાણીઓ ટીકારૂપે કહેતાં રહે છે - 'આ તો મગરનાં આંસુ!' ... પછી શિયાળે કહ્યું: '... હું તો આ જગતનાં સૌંદર્યો સામે તાકીને જોતો રહું છું. જગતમાં બધું કેવું વિસ્મયકારક અને ચમત્કાર જેવું છે! આ બધું જોઈને મારા આનંદના ઊભરાથી ખડખડાટ હસતો રહું છું. મારાં એવાં હાસ્યોને જોઈને આ જંગલમાં બધાં કહેતાં ફરે છે - 'ઠીક છે, આ તો લુચ્યા શિયાળનું હસવું.'

○

પંદરમું રતન - કલ્પના દેસાઈ,

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

'ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર' એ હાસ્યરસિક પ્રવાસકથાથી કલ્પના દેસાઈની શાખ બંધાયેલી, 'Punch ત્યાં પરમેશ્વર' નામના પુસ્તકના હાસ્ય-લેખોમાં પણ એમની હાસ્ય-વિનોદ-શક્તિના ઝબકાર દેખાતા રહ્યા. 'પંદરમું રતન' પુસ્તકમાં એમની હાસ્ય-શક્તિ થાળે પડી છે એટલે કે એ સ્થિર રહી છે પણ નવા ઉન્મેષોની દિશામાં આગળ જવાનું એમણે કર્યું નથી. એનું દેખીતું અને મહત્ત્વનું કારણ કૉલમ-લેખન છે. આ પુસ્તક એમણે અર્પણ કર્યું છે: 'કૉલમને તેરા તુજકો

અર્પણ.)' એમાં સરસ રમૂજ-ચાતુર્ય તો અલબત્ત છે જ, પણ એમાં જ વક્તાથી એમની સીમારેખા પણ અંકાઈ ગઈ છે. હવે કલ્પના દેસાઈએ આ સીમારેખા ઉલ્લંઘીને આગળ જવું જોઈએ.

'આગળ જવું જોઈએ' એટલા માટે કહ્યું કે એ આગળ જઈ શકે એવી નર્મ-મર્મની શક્તિઓ તો એમનામાં છે. જેમકે -

'અર્ધાંગિની'નો અર્થ તો દૂર રહ્યો, 'પત્ની' પણ પરિચિત નહીં, 'વાઈફ' કે 'મિસિસ' જ પરિચિત - એવી આજની વિલક્ષણ પણ બહુ પરિચિત ભાષાસ્થિતિની વાતનો ઠહો કરતાં કરતાં કલ્પના દેસાઈ 'ગુજરાતીઓને ઇંગ્લીશ કેટલું બધું આવડી ગયું છે?... ગુજરાતી પણ ઇંગ્લીશમાં સમજે!' એવો માર્મિક હડદોલો(પંચ) મારી લે છે. ને 'મારા ભાઈ' (= તમારા પતિ) અને 'તમારા ભાઈ' (= મારા પતિ)ના ગોટાળાને ચીલાચાલુથી જુદી રીતે બહેલાવી શકે છે. ને મરમાળા આરંભ પણ કરી શકે છે. જેમકે, 'બેટા, આવતી કાલે કયું પેપર છે?', 'ખબર નથી પપ્પા, મેં ટાઈમટેબલ તો મમ્મીને મૂકવા આપેલું.' વગેરે. વળી વાતચીત/સંવાદોમાં હળવાશને વહેતી કરવાની એમને સારી ફાવટ છે. કેટલાક નિબંધો તો સળંગ દ્વિ-પાત્રી સંવાદોમાં જ ચાલે છે. 'લેખક શું બોલે?' 'એક પુસ્તકનું નામકરણ', 'પ્રસ્તાવના કોની પાસે લખાવવાની?' - એવા, કંઈક કેફિયતરૂપ લેખો, બીજા ઘણા હાસ્યકારોએ લખ્યા છે તે છતાં કલ્પના દેસાઈની પોતીકી લાક્ષણિકતાને ઊંચકી આપે એવા બન્યા છે.

પરંતુ મુશ્કેલી એ થાય છે કે હાસ્ય જ્યારે સપાટીની નીચે ઊતરતું નથી ને નિર્ધારિત કરેલાં કોલમ-પૃષ્ઠોમાં ફેલાતું જાય છે ત્યારે પુસ્તકમાં આવ્યું હોવા છતાં પણ એણે હજુ છાપાનો ઇલાકો ન છોડ્યો હોય એવું લાગે છે. આવું ઘણા હાસ્યલેખકોમાં બને છે. એથી જ હવે આજે લખતા હાસ્ય લેખકમાં તો એ ન બનવું જોઈએ એવી અપેક્ષા રહે. મૂળ વાત તો એ જ કે છાપાના વાયકોની રુચિને પણ પંપાળવી જ છે કે સંકોરવી પણ છે - એ નક્કી કરવાનું રહે.

કલ્પના દેસાઈને એ દિશા પણ ઇષ્ટ હશે જ, ને તો આગામી પુસ્તક, આ પુસ્તકને ઉલ્લંઘીને આગળ જશે.

'અદૃશ્ય પાત્રો' - હરેશ ધોળકિયા.

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

ખ્યાત અને પ્રભાવક ઐતિહાસિક પાત્રોને લઈને કલ્પનામૂલક વાર્તા/નવલકથાઓ લખાતાં હોય એ તો જાણીતું છે પણ ખ્યાત ઐતિહાસિક કથાઓમાંનાં, મુખ્ય પાત્રોની આસપાસનાં ગૌણ પાત્રોની આછીપાતળી રેખાઓનો ઉચિત આધાર લઈને એમાંથી કાલ્પનિક, રસપ્રદ ને યાદગાર વ્યક્તિ-ચરિત્રો રચવાં - એવો ઉપક્રમ આ પુસ્તકમાંનાં ચરિત્રાંકનોમાં ઘણો સફળ થયો છે. અને એવાં ૧૦ 'અદૃશ્ય' ચરિત્રો આપુસ્તકમાં આપણી સામે સર્જનાત્મક રીતે મૂર્ત થયાં છે.

સર્જનાત્મકતા જેમ એના પરિણામમાં એટલે કે આલેખાયેલી ચરિત્રકથામાં છે એમ એની ઉદ્ભવક્ષણે પણ છે. લેખકે ક્યારેક તો, મૂળ ઇતિહાસકથામાં જેને વિશે બે જ વાક્યો હોય એવાં પાત્રોને પણ ઊંચક્યાં છે. એમનો વિચાર જ કલ્પનાત્મક છે. જેમકે, 'વિવેકાનંદે માંડવીમાં ગાયિકા સાથે દુપદ રાગ ગાયો' એટલીક વિગત એમની કલ્પનામાં પ્રસરે છે ને 'ગાયિકા' નામની એકસરસ ચરિત્રકથા રચાય છે.

આ ચરિત્રકથાઓમાં કથનની પ્રવાહિતા તો છે જ, પણ વિવિધ વાર્તારીતિઓની અજમાયશ પણ છે - ક્યાંક જાણીતી વાર્તા-આલેખન પ્રવૃત્તિ છે. ('હોલી'); ક્યાંક ઐતિહાસિક વાર્તા/નવલકથાની વર્ણનાત્મકતા છે. ('સમગ્ર વંશની માતા') તો ક્યાંક લોકકથા જેવી સાક્ષાત્ કથન પદ્ધતિ છે ('લંઘો'), વગેરે. મોટે ભાગે સૌરાષ્ટ્રી-કચ્છી કથાઓના જેવો બહેલાવ આમાં છે જે વાર્તાને રસપ્રદ જ નહીં, રસાળ પણ બનાવે છે. લેખકની સર્જકતાનું એ એક સીમાંકન પણ રહે છે.

લેખકમાં વાર્તાકાર ઉપરાંત શિક્ષક ને સામાજિક વિચારકની હાજરી પણ છે, પરંતુ એ પ્રચ્છન્ન છે, કંઈક ઉદ્દીપક છે. એથી, નાની-ગૌણ-ભુલાયેલી વ્યક્તિઓનો પણ ઇતિહાસની રેખાને બદલવામાં જે ફાળો છે એને ઉપસાવવા એમને ઉદ્યુક્ત કર્યાં દેખાય છે.

ચરિત્રો મનમાં વસી જાય એવાં જીવંત બન્યાં છે.

○

○

‘બહુરંગી’ – સંપા. સ્વાતિ મેઢ,

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

ઈ. ૧૯૧૫માં ‘હાસ્યમંદિર’ પ્રકાશિત થયું એમાં રમણભાઈ નીલકંઠની સાથે વિદ્યાગૌરી નીલકંઠની હાસ્યરચનાઓ પણ હતી. ત્યાંથી લઈને ૨૦૧૫ સુધીની, ૧૦૦ વર્ષ દરમ્યાનની, સ્ત્રી-લેખકોની હાસ્ય-કટાક્ષની ગદ્ય અને પદ્ય કૃતિઓમાંથી આ પુસ્તકમાં, દરેકની એક એમ ૩૩ કૃતિઓ સમાવવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટોમાં ‘કર્તા-કૃતિ પરિચય’ તથા ‘ગુજરાતી લેખિકાઓનાં હાસ્ય-કટાક્ષ લેખનનાં’ ૫૧ પુસ્તકોની યાદી મૂકવામાં આવી છે. એની સંદર્ભ-ઉપયોગિતા પણ મોટી છે.

પુસ્તકમાંનો સંપાદકીય લેખ મુદ્દાસરનો અને ઘણી બાબતોનો ઘોતક છે. સો વર્ષના હાસ્યલેખનમાંથી પસંદગી કરવાનું, પુસ્તકો ઉપરાંત સામયિકો-વર્તમાનપત્રોમાંથી પણ કૃતિઓ શોધવાનું કામ સંપાદકે જહેમતથી અને પૂરી નિષ્ઠાથી કર્યું છે. અલબત્ત, ક્યાંક એનાં લેખકોની પણ મદદ એમને – સામગ્રી મેળવવા માટે – મળી છે, પણ પુસ્તકો/કૃતિઓ (ક્યારેક તો બબ્બેવાર) વાંચીને પસંદગી કરવાની સંપાદક-કામગીરી વધુ મહત્ત્વની રહી છે.

સ્ત્રી-લેખકો દ્વારા થતું હાસ્યલેખન ભલે સાવ જુદી નહીં પણ કેટલીક લાક્ષણિક રેખાઓ તો ઉપસાવે જ. અને અહીં મૂકેલી કેટલીક કૃતિઓ એનાં સર્જકોની વિનોદવૃત્તિ તેમજ કટાક્ષદષ્ટિ બંનેમાં બૌદ્ધિકતાનું અને સર્જકતાનું ઊંચું સ્તર બતાવે છે એ રીતે પણ આ સંપાદન મહત્ત્વનું ઠરે છે, ને હાસ્ય-વિનોદની વિવિધ સ્વરૂપની કૃતિઓના આનંદદાયક વાચનની રીતે પણ રસપ્રદ બને છે.

છેલ્લે મૂકેલી પુસ્તકયાદીમાં – તેમજ દરેક લખાણને અંતે નોંધેલા પુસ્તક/સામયિકમાં – પ્રકાશનવર્ષનો – નિર્દેશ નથી એ એક ખૂટતી કડી ગણાય. અલબત્ત, કૃતિઓનો અનુક્રમ તેમજ પુસ્તકયાદી-ક્રમ સમયાનુક્રમી છે એ વરતાઈ આવે છે.

○

‘જિંદગી ના મિલેગી દોબારા’ – રોહિત શાહ.

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

હિન્દી શીર્ષકવાળો ને ૫૦ ટૂંકાં વિચાર-ચર્ચાકેન્દ્રી લખાણોનો

આ સંચય આજની જીવનપદ્ધતિની કેટલીક પ્રાસંગિકતાઓને લક્ષ્ય કરે છે – ઉપશીર્ષકમાં લેખક કહે છે એમ આમાં ‘જનરેશ-ગૅપનો આદર કરવાનું શિખવતા લેખો’ પણ છે. ‘અભિયાન’, ‘ગુજરાત ટાઈમ્સ’માં આ લેખો પ્રકાશિત થયેલા છે.

નવી યુવા-કિશોર પેઢી લેખકના ધ્યાનવર્તુળમાં હોવાથી આ લેખોની ગુજરાતી ભાષા, આજે બોલચાલમાં છૂટે મોંએ વપરાતા અંગ્રેજી શબ્દોથી ખીચોખીચ છે! ‘એ તો બિલકુલ ઇમ્પોસિબલ છે કે કોઈ માણસ લાઈફમાં કશાયથી ક્યારેક ઇમ્પ્રેસ ન થયો હોય,’ ‘કમ્પેરિઝન પ્રોપર હોવી જોઈએ અને કોમ્પિટિશન ઇકવલ લેવલે થવી જોઈએ’, ‘આપણી પોતાની અલર્ટનેસ-સ્માર્ટનેસ જેવું યે કંઈક હોવું જોઈએ ને?’ ‘મેં ખાસ માર્ક કર્યું છે કે દુનિયામાં જેટલા ટોપમોસ્ટ સક્સેસફુલ માણસો થયા છે...’ – એવી અભિવ્યક્તિ-ભાત આખા પુસ્તકમાં છે. ઉપરાંત, અત્યારે પ્રચલિત ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દો પણ વાક્યોમાં ગુંથાતા રહે છે: ‘ગલત કંપેરિઝન’, ‘પંખીઓ ઘોંસલા છોડીને...’, ‘મહિલાઓ એમ સોચે છે કે,’ વગેરે. રોજબરોજ લોકો જેવી ગુજરાતી(!) ભાષા ‘બોલે’ છે એવી ભાષામાં ‘લખાયેલા’ આ લેખો બોલચાલનો પ્રવાહ તો બરાબર ઝીલે છે – આજની ઘરેળુ સંપર્કભાષાનું એક લાક્ષણિક સ્તર પણ એમાં ઊઘડ્યું છે. પરંતુ, આવી ભાષામાં લખવું એ જ જીવંત સંપર્કનો રસ્તો છે એવો લેખકનો ખ્યાલ ચિંત્ય છે. જોકે એમની જૂની કે ખરી ટેવવશ એમનામાં ‘દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ, કર્તવ્યભાન, આયોજિત, પરમાર્થકાર્ય – એવા થોડાક તત્સમ શબ્દો (એના અંગ્રેજી પર્યાયો પ્રચલિત હોવા છતાં!) પણ પ્રવેશી ગયા છે જે શબ્દો કદાચ આ નવીનતર પેઢીએ કૂદી જવા પડશે.

એટલે એમ થાય છે કે અંગ્રેજી શબ્દોનો આવો ભરપૂર વપરાશ કરવાથી જ વાત પહોંચાડી શકાશે? એનો બીજો વિકલ્પ પણ છે જ : ‘ગુજરાતીમાં, તત્સમ પદાવલીને છોડીને પણ એવા અસંખ્ય શબ્દો છે જે સુબોધ અને રસપ્રદ બની શકે. લેખનના પ્રવાહમાં અનિવાર્યપણે થોડાક અંગ્રેજી શબ્દો કે ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દો પણ આવી શકે... મજાની વાત એ છે આ લેખકમાં પણ ક્યાંક એવો વાક્યપ્રવાહ આવી જાય છે ખરો જેમાં એક પણ અંગ્રેજી શબ્દ હડફેટે ન ચડતો હોય! એક લેખક તરીકે, સરેરાશ

વાચકના સીમિત ભાષાજ્ઞાનનું જ મીંડુ ઘૂંટવાને બદલે – એને તળ (ક્યારેક તળપદી) ગુજરાતીની ટેવ પણ પાડતા જવું જોઈએ. એવા શબ્દો એને કાને નાખતા જવું ને અભિવ્યક્તિને સરળ-પ્રવાહી પણ રાખવી એવું જરૂર કરી શકાય, બલકે કરવું જોઈએ – એક ગુજરાતી લેખક તરીકે.

અને રોહિત શાહનાં આ લખાણોમાં દષ્ટાંતોવાળી મરમાળી બોધકતા-સૂચનપરકતા પણ છે. ક્યાંક સીધાં સૂચનો – આમ કરવું/ન કરવું જોઈએ પ્રકારનાં – પણ છે. ઉધાર ખરીદીનાં ભયસ્થાનો , દુશ્મની અને દુષ્ટતા વચ્ચેના ભેદ, ખોટી સરખામણીઓનાં નુકસાન, આર્થિક પગભર સ્ત્રીના પરિવારજીવનના પ્રશ્નો – એવી એવી બાબતો એમણે, દષ્ટાંતોપૂર્વક ખૂબ સારી રીતે મૂકી પણ છે. ‘આપણી લાઈફને પોઝિટીવ થીંકીંગની પાઠશાળા બનાવી દઈએ’ એવાં શીર્ષકોવાળા લેખો પણ એનું સમર્થન કરે એવા છે.

નવી પેઢી જો આ પ્રકારનાં લખાણો વાંચતી હોય તો એની ઉપયોગિતા તો દેખીતી છે. જરૂર છે ભાષાની અને વિચારોની રજૂઆતને સપાટીથી સ્હેજ અંદર તરફ જવા દેવાની. કોલમી લખાણો પણ ચૂસીને ફેંકવા માટેનાં નહીં પણ પુસ્તકમાં સંઘરવા જેવાં – ખરેખર તો, પુસ્તકના મોભાનાં – બને એ જ ઇચ્છનીય. લેખકે શક્તિઓને એક નાનોસરખો વળાંક આપવાની જ જરૂર છે.

○

‘ગુજરાતી બાલવાર્તા’ – ઈશ્વર પરમાર.

ગૂર્જર, અમદાવાદ ૨૦૧૫.

ઈશ્વર પરમાર એક સાથે બાળસાહિત્યના મરમાળા સર્જક અને સહદય વિવેચક છે. વળી ઈશ્વરભાઈના વિવેચનને એમનામાં રહેલા સર્જકનો તેમ શિક્ષકનો પણ ટેકો છે. એટલે બાળવાર્તા વિશેની આ નાનકડી પુસ્તિકામાં રજૂઆતની વિશદતા સાથે વિશ્વસનીયતા, એક પ્રકારની અધિકૃતતા આવી છે. આ સળંગ પુસ્તિકાનાં પેટાઘટકો છે – બાલવાર્તાની અગત્ય, એનું સ્વરૂપ અને એના પ્રકારો; ગુજરાતી બાલવાર્તાનાં પાત્રો; બાલવાર્તા અને બાલવિકાસ, વ્યાનુસારી બાલવાર્તા, બાલવાર્તાનું કથન, અને શાલેય શિક્ષણમાં બાલવાર્તા, વગેરે.

સૈદ્ધાન્તિક ઘટકોના આ વર્તુળમાં નરી શાસ્ત્રચર્ચા નથી, સતત ગુજરાતી બાળવાર્તામાંથી દષ્ટાંતો લઈ લઈને એમણે વૈચારિક મુદ્દાઓને સ્પષ્ટ કર્યાં છે ને લખાણને સઘન રાખીને પણ સુવાચ્ય બનાવ્યું છે. ગુજરાતી બાળવાર્તાનું એક લાક્ષણિક રેખાચિત્ર જાણે કે એમણે આ ઘટકબિંદુઓને જોડીને દોરી આપ્યું છે.

ઈશ્વરભાઈમાં સહદય ગુણાનુરાગિતા છે એટલે ક્યાંય એ કશી ટીકા-ટકોરમાં ઉતર્યા નથી કે એમનાં અન્ય વિવેચનપુસ્તકોમાંની સમીક્ષાઓમાં એમણે ક્યાંક માર્મિક સંકેતો કરેલા છે એવા સંકેતો પણ અહીં કર્યાં નથી.

પુસ્તિકાને અંતે, બાળવાર્તાનાં સંપાદનો, સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ અને સર્જકસૂચિ આપીને એમણે શાસ્ત્રીય પરિપાટીને સાચવી છે.

‘કેફિયત’ નામની પ્રસ્તાવનામાં, ‘ગુજરાતી બાલવાર્તા ક્ષેત્રની ગુણવત્તા ઘટતી જતી હોવાનું મંતવ્ય ક્યારેક ક્યારેક વ્યક્ત થતું હોય છે, પરંતુ એનો આધાર સીમિત અવલોકન હોઈ શકે છે.’ એવો મત એમણે પ્રગટ કર્યો છે એ ચિંત્ય છે. એને સમર્થિત કરવાનું આ પુસ્તિકામાં શક્ય ન હતું, તો, એમના આ નમ્ર દાવાને એ, સામ્રત ગુજરાતી બાળવાર્તા અંગે સમીક્ષિત અભ્યાસ આપતી બીજી એક પુસ્તિકાથી ચરિતાર્થ કરે એવી અપેક્ષા. એ પડકાર ખરેખર ઝીલવા જેવો છે.

○

‘વહીવટની વાતો’ — કુલીનચંદ યાજ્ઞિક.

દર્શક ઇતિહાસનિધિ, વડોદરા, ૨૦૧૫.

એક આઈ. એ. એસ. અધિકારી સૌમ્ય વ્યક્તિત્વવાળા બૌદ્ધિક પણ હોય અને સાહિત્યના રસિક અભ્યાસી પણ હોય ત્યારે એમના વહીવટના અનુભવોની વાતો અંગે જિજ્ઞાસા જાગે એ સ્વાભાવિક છે. જાહેર વહીવટ, સનદી સેવાઓ, શાસનનું કારોબારી તંત્ર – એ શબ્દોની આસપાસનું જગત, એમાં કેટલાને રસ પડવાનો? લેખકે તો ફરિયાદ પણ કરી છે કે સમાજ ‘એમાં ઓછો ને ઉપરછલ્લો જ’ રસ લે છે. એટલે, સાહિત્ય-માર્ગીઓને તો એ જગત આઘેનું ને કંઈક શુષ્ક, અટપટું લાગવાનું.

પરંતુ વિશ્લેષક છતાં સંવાદી દષ્ટિએ, એ જગતના

ચાળીસ વર્ષના સીધા અનુભવોને કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે એવા સાફ અને મરમાળા ગદ્યમાં આલેખ્યા છે કે આ પુસ્તકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વાંચનારમાં જિજ્ઞાસા અને રસ બંને જાગવાનાં. સરકારી અધિકારી તરીકે એમનાં પદ-મોભો એવાં હતાં કે પોતાની વાત કહેતાં કહેતાં જાતને આગળ ધરવામાં સરકી જવાય, પણ કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે તો જાત-તપાસને આગળ રાખી છે ને ‘તંત્ર’માં પણ ‘માણસ’ને જાણવા-ઓળખવાની વિધાયકતાને ઉપર રાખી છે. જરૂર પડી ત્યાં અલબત્ત અસંદિગ્ધપણે સરકારી અધિકારીઓનાં કૃપણતા અને અપ્રામાણિકતાના બેચાર કિસ્સા પણ નોંધ્યા છે – કટાક્ષભાવે નહીં પણ રમૂજભાવે.

આ બધું ઉપરાંત, આગળ નોંધ્યું એમ, એમના ઘુંટાયેલા સાહિત્ય-વિદ્યા રસને કારણે વિચાર-માહિતી-વિશ્લેષણલક્ષી ગદ્ય પણ ગૌરવવાળું ને સ્વાદ્ય બન્યું છે. અનેક પ્રકરણો અને પેટાઘટકોમાં વહેંચાયેલું આ લખાણ સર્ળગ આત્મકથાનાત્મક અભિવ્યક્તિનો પણ એક લાક્ષણિક ને હૃદ્ય નમૂનો બન્યું છે.

કેટલાક આસ્વાદ્ય અંશો : પહેલા પ્રકરણના આરંભે – ‘સરકારે મારું પાણિગ્રહણ કર્યું (એટલે કે હાથ ઝાલ્યો), તે પહેલાં ૧૯૪૮માં મેં હાથ લંબાવેલો ખરો. પણ તે કમજોર પડ્યો હતો’ [ઇન્ટરવ્યુમાં નાપાસ થવાયેલું.] વહીવટની વાર્તાની વચ્ચે, એના પાતળા તંતુએ, વડોદરામાં ચં. ચી. મહેતાને મળ્યાની વાત પણ ગુંથાઈ છે. એક લસરકામાં ચં. ચી.ના વ્યક્તિત્વનું એક પાસું ઊપસે છે

ને એમાં લેખકના માર્મિક ગદ્યનો પરિચય મળે છે : ‘ચંદ્રવદન એટલે વાતોનો અખૂટ ખજાનો. [...] કોઈવાર લેખની નકલ કે પુસ્તક ભેટ આપે, કે ચા બનાવીને પાય. એકવાર જાતે બનાવેલો શીરો આપેલો. જોકે એમના કહેવાથી જ ખાતરી થયેલી કે એ શીરો જ છે!’ (પૃ. ૨૮૧). ઘણીવાર તથ્ય કલ્પનાથી પણ ચડિયાતું હોય છે એ દર્શાવતો એક કિસ્સો પણ નોંધવા સરખો છે : ‘એકવાર કમિશ્નરશ્રીનો મુકામ ધોરાજીમાં હતો. આખો દિવસ કામમાં ગાળી રાત્રે સૂવા જતી વખતે ખબર પડી કે તેમના સામાનમાં પાયજામો મૂકવાનો રહી ગયો છે! પાયજામા વગર સાહેબને નીંદર આવે નહીં. સાહેબ ધુઆં ફૂઆં, ને બીજાની મૂંઝવણનો પાર નહીં! હવે સ્થાનિક બંદોબસ્ત તો મામલતદાર જ કરે ને? કોઈ પણ કામ એની ફરજની બહાર નહીં! રાતવરત કાપડિયાની દુકાન ખોલાવી સેનો લીધો. દરજીને જગાડ્યો ને કામે લગાડ્યો. હાલોહાલ પાયજામો સિવાયો અને કમિશ્નર સાહેબ નીંદર ભેળા થયા.’ (પૃ. ૪૧). આ કિસ્સો ફરીવાર વાંચવાથી એના માર્મિક ગદ્યનો ને કાકુઓનો ખ્યાલ પણ આવશે.

‘ગુજરાત સમાચાર’માં સાડા ચાર વર્ષ આ લેખમાળા ચાલેલી. એટલે સ્વાભાવિક જ વચ્ચે ઝોલા પણ આવ્યા હોય – એવો આલેખ પણ પુસ્તક સર્ળગ વાંચતાં ઊપસે છે. પણ યાજ્ઞિકસાહેબ સન્નદ્ધ હોવાથી એમાં શિથિલ ઘટકો જવલ્લે જ છે.

□

જગદીશ ગૂર્જરને સ્નેહાંજલિ

સ્વાધ્યાયશીલ અધ્યાપક તરીકે અને સૌમ્ય પ્રસન્ન વ્યક્તિ તરીકે સૌનાં સ્મરણમાં રહેલા જગદીશ મૂળજીભાઈ ગૂર્જર (જ. ૫, સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૭)ની અકાળે વિદાય (૨૮ એપ્રિલ ૨૦૧૬) દુખદાયક છે. અંકલેશ્વરમાં અધ્યાપક અને આચાર્ય, દક્ષિણ ગુજરાત નર્મદ યુનિવર્સિટીમાં ડીન અને ગુજરાતીના અધ્યક્ષ તરીકેની એમની કારકિર્દી દરમ્યાન એમનું વિવેચનકાર્ય પણ અવિરત ચાલ્યું. ‘કૃતિનિમજ્જન’(૨૦૦૩), ‘કવિતાનો સૌંદર્યલોક’ (૨૦૦૪) ઉપરાંત, પ્રમોદકુમાર પટેલ પાસે રહીને કરેલો શોધગ્રંથ એમનાં ઉલ્લેખનીય પ્રકાશનો છે. એમનું વિવેચન પૂર્વઆધુનિક તેમજ આધુનિક સાહિત્યમાંની એમની સમાન રુચિને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

કાવ્યની શક્તિ(૧૯૩૯) : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

□

ગુજરાતી વિવેચનનો યશસ્વી ગ્રંથ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ગુજરાતી વિવેચનગ્રંથોના ઇતિહાસમાં રામનારાયણ પાઠકનો વિવેચનગ્રંથ ‘કાવ્યની શક્તિ’ પ્રશિષ્ટ તો રહ્યો છે જ, પણ સાહિત્યકલાને પહેલીવાર અન્ય કલાઓ વચ્ચે મૂકી, અન્ય કલાઓના પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે સાહિત્યકલાને તપાસવાનો એમનો અભિગમ વિશિષ્ટ પણ રહ્યો છે.

‘કાવ્યની શક્તિ’ ગ્રંથ, આમ જુઓ તો રામનારાયણ પાઠકના અન્ય વિવેચનગ્રંથ ‘સાહિત્યવિમર્શ’ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ‘યુગધર્મ’ અને ‘પ્રસ્થાન’ જેવાં સામયિકોમાં એમની પ્રવાહબદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં, કાવ્યકલા ઉપર સીધા કે આડકતરા સંબંધ ધરાવતાં સંગીત, ચિત્રકલા, નૃત્યકલા વગેરેના વિવેચનલેખો ‘કાવ્યની શક્તિ’માં લીધા છે અને વાર્તા નાટક વગેરે કાવ્યેતર પ્રકારના વિવેચનલેખો ‘સાહિત્યવિમર્શ’માં મૂક્યા છે. આ બંને ગ્રંથોના ઉત્તરાર્ધમાં બીજા વિભાગમાં જે તે પ્રકારનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો સામેલ કર્યાં છે. ઉપરાંત રામનારાયણ પાઠકે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે બંને પુસ્તકોના પહેલા વિભાગમાં મુકાયેલા

સૈદ્ધાન્તિક લેખો માસિકના પ્રયોજનથી નિરપેક્ષ કેવળ અભ્યાસ માટે લખેલા લેખો છે; જ્યારે બંને ગ્રંથોના ઉત્તરાર્ધમાં મુકાયેલા અવલોકનલેખોમાં તત્કાલીન પ્રશ્નો, દષ્ટિઓ, વાતાવરણ ઉપરાંત તત્કાલીન જરૂરી ઉતાવળ અને અવકાશની મર્યાદા પ્રવેશેલાં છે.

‘કાવ્યની શક્તિ’ની પ્રસ્તાવના કીમતી છે. એમાં પોતાના અભિગમનો અને પુસ્તકો વાંચવાનો નકશો એમણે સુપેરે આપ્યો છે. અહીં વ્યાપક અર્થમાં એમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘વિવેચન માત્રને હું મારા માટે સાહસ ગણું છું.’ તો જરાક હળવી રીતે મજાકના સૂરમાં એમણે લેખકથી સ્વતંત્ર રચનામાં નવો અર્થ જોવાની વિવેચકને સત્તા છે તેમ જ કાવ્યસમજ વિસ્તારવામાં ભાવકને સહાયક થવાની પણ વિવેચકને સત્તા છે, એ દર્શાવ્યું છે. સાથે સાથે સંસ્કૃત આલંકારિકોની ભૂમિકાને સ્વીકારી કવિમાં નૈસર્ગિક સર્જનશક્તિનો (કવયિત્રી પ્રતિભાનો), તો વિવેચકમાં નૈસર્ગિક વિવેચનશક્તિનો/ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો) સ્વીકાર

કર્ચો છે.

આ ગ્રંથનું નામ એમના જે યશસ્વી વિવેચનલેખથી પડ્યું છે, તે 'કાવ્યની શક્તિ' લેખ કાવ્યના ભાષામાધ્યમને, વ્યવહારજગત અને કલાજગતને, કાવ્ય અને ફિલસૂફીને, નીતિ અને અનીતિને તેમજ રહસ્યને સર્વીગત તાર્કિક રીતે સ્પર્શે છે; અને કેટલાંક સ્થાનોને બાદ કરતાં આજની સાહિત્યસમીક્ષામાં હજી પણ ઘોતક રીતે માર્ગદર્શક બની રહે છે. સામાન્ય અર્થપ્રતિપાદક શબ્દશક્તિને કાવ્ય અલંકારરીતિ દ્વારા વિશેષ અર્થપ્રતિપાદક શક્તિમાં કઈ રીતે રૂપાન્તરિત કરે છે, કાવ્યની વિશેષ અર્થપ્રતિપાદક શક્તિ કઈ રીતે માનવભાવોના નિરૂપણમાં અગ્રેસર થાય છે – વગેરેનું આ લેખમાં બારીક વિશ્લેષણ થયું છે.

આ લેખમાં કલાનો અનુભવ અને વ્યાવહારિક અનુભવ તત્વદષ્ટિએ ભિન્ન નથી, એવા એમણે ઉપસાવેલા મુદ્દામાં અલંકારવિગલન અને કાર્યપર્યવસાથી પરિણામની એમણે ચર્ચા જરૂર કરી છે. પરંતુ કલાના અનુભવ અને વ્યવહારના અનુભવની એરિસ્ટોટલની આદિ-મધ્ય-અંત દ્વારા સૂચવાતી સાહિત્યની સંપાદનરીતિ (editing)નો ઉપયોગ એમણે કેમ ઉપયોગમાં લીધો નથી તે સમજાતું નથી. એટલે જ રામનારાયણ પાઠક એવું વિધાન કરવાને પ્રેરાય છે કે, 'કાવ્યમાં અલંકાર ગલિત થાય છે તે સિવાય વ્યવહારની રસદષ્ટિ અને કાવ્યની રસદષ્ટિ એક જ છે,' જોકે શાસ્ત્રીય રીતે વ્યવહારમાં 'રસદષ્ટિ' હોઈ ન શકે. માત્ર ભાવદષ્ટિ જ હોઈ શકે. એ વાત પણ અહીં વિસરાઈ ગઈ છે. વળી, 'કવિનું કૌશલ એ કે તે પોતાનો ભાવ પોતાની કૃતિ દ્વારા સહૃદયમાં સંકાન્ત કરી શક્યો' જેવું વિધાન પણ હવે અભિગ્રહણ સિદ્ધાંત (Reception Theory)ની ભૂમિકામાં તેમજ વાયક-વાચનના મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં નવેસરથી તપાસવું પડે.

નીતિની ચર્ચામાં રામનારાયણ પાઠકે યોગ્ય રીતે છેવટે આનંદશંકર ધ્રુવના વ્યાપક કાવ્યપ્રતિમાનને સમાવ્યું છે અને કહ્યું છે કે 'નીતિ આત્માની એક-દેશીય પ્રવૃત્તિ છે... સમસ્ત આત્મચૈતન્યનો ઉત્કર્ષ અનુભવાવો એ કાવ્યનું કામ છે, કાવ્યની શક્તિ છે.' આગળ ચાલતાં લોન્જાઈનસના સિદ્ધાંતને અભાનપણે એમણે આત્મસાત કર્યો છે અને ફિલસૂફી તેમજ કવિતાનો ભેદ કરતાં કહ્યું છે કે, 'ફિલસૂફી

માત્ર તર્કપરંપરાથી બહુ બહુ તો કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનનો અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. કાવ્ય તો તે સ્થળે જ આપણને લઈ જઈને મૂકે છે.'

આ વિવેચકના સાહિત્યવિવેચનનું હાર્દ એમણે સૂચવેલા 'રહસ્યદર્શન'માં પકડાય છે. કહે છે : 'કાવ્ય જીવનનું એવું કોઈ દષ્ટિબિંદુ આપે છે કે જ્યાંથી અમુક ભાવ તેના ખરેખરા રહસ્ય પ્રમાણે દેખાય' આમ છતાં લેખને અંતે રામનારાયણ પાઠકે ફરી પાછું વ્યવહારજીવન અને કાવ્યજીવનને ભેળસેળ કરી નાખતું વિધાન કર્યું છે : 'વ્યવહારજીવન અને કાવ્યજીવન બંને આપણા રહસ્યજીવનને સમૃદ્ધ કરે છે તેનો અર્થ એ કે બંને એક જ જાતનાં છે' આ લેખ એકંદરે બહુમૂલ્ય ધરાવે છે તેથી લંબાણપૂર્વક એની આજના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરી છે.

'કાવ્યની શક્તિ' મુખ્ય લેખ પછી શબ્દની સામાન્ય અર્થપ્રતિપાદક શક્તિ, કઈ રીતે વિશેષ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે એનો 'કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ' અને 'કાવિદાસના અલંકારો' જેવા પછીના લેખોમાં વિસ્તાર કર્યો છે. 'કાવ્યમાં વર્ણનું મહત્ત્વ' લેખ વર્ણનું, શોભાવર્ધનનું, અર્થવર્ધનનું અને રસવર્ધનનું કાર્ય નજીકથી તપાસે છે; તો 'કાવિદાસના અલંકારો' લેખમાં, કાવ્યના મર્મને વ્યક્ત કરવામાં અલંકારો કઈ રીતે કામગીરી બજાવે છે તે એમણે સોદાહરણ ઊંડી સૂઝપૂર્વક સમજાવ્યું છે.

આ પછી પ્રેમાનંદ ઉપરના રામનારાયણ પાઠકના લેખો મધ્યકાલીન સાહિત્યચેતના અને પ્રેમાનંદની પ્રતિભાને સમજવામાં અત્યંત ઉપકારી લેખો છે. ખાસ કરીને 'પ્રેમાનંદનો હાસ્યરસ: સુદામાચરિત'માં એમણે કરેલી હાસ્યરસની ચિકિત્સા એવા નિર્દેશ પર પહોંચે છે કે પ્રેમાનંદનાં 'કાવ્ય માત્ર તેના હાસ્યને લીધે ઉત્તમ થયાં છે એમ વિવક્ષા નથી પણ એ નોંધવા જેવું છે કે પ્રેમાનંદનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં જ તેનો હાસ્ય પણ સૌથી વધારે માર્મિક છે.' 'મામેરું'ના હાસ્યસંદર્ભે દર્શાવ્યું છે કે 'ઈશ્વરની પ્રસાદશક્તિ એ કાવ્યમાં એક સદૃવસ્તુ છે અને છતાં પ્રાકૃતજનો તે માનતાં નથી એ રીતે હાસ્ય વ્યક્ત થાય છે' પછી સૂક્ષ્મ તારણ આપે છે કે 'મશ્કરી કરવા જનારની મશ્કરી થાય તેના જેવું ઉપહસનીય બીજું કશું નથી.' તો, 'નળાખ્યાન'ના મર્મને પ્રગટ કરતાં તેઓ લખે છે :

‘નળદમયંતી વૃત્તાન્તમાં દાંપત્યપ્રેમનું એક મહાન રહસ્ય રહેલું જ છે. પ્રેમાનંદે એ રહસ્ય પકડ્યું. એ રહસ્યને અવલંબીને નળદમયંતીનો શૃંગાર વાર્તામાં આપ્યો. એ જ રહસ્યને અવલંબીને નળદમયંતીના વિરહનો કરુણ આપ્યો. એ જ રહસ્યને અવલંબીને પ્રેમાનંદે તેમાં હાસ્યને પણ અવકાશ આપ્યો.’ અહીં જોઈ શકાશે કે ‘કાવ્યની શક્તિ’ લેખમાં કૃતિના રહસ્યબિન્દુ પર મુકાયેલો સૈદ્ધાન્તિક ભાર ઉદાહરણચર્યામાં મૂર્ત રૂપે પ્રગટ્યો છે. આ જ દાંપત્યના રહસ્યબિન્દુને આગળ કરીને રામનારાયણ પાઠકે ‘મહાભારતનું નલોપાખ્યાન’ અને પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ની તુલનાચર્યા કરતાં કહ્યું છે કે પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનને સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે નિરૂપ્યું છે અને તેમ કરતાં તેના હાથે નળાખ્યાનનું રહસ્ય, માત્ર એક અભિજાત અને ઉચ્ચ સ્થિતિના માણસ પર કેવી આપદા પડી એ બતાવવું, એટલું જ નહીં, પણ એક દંપતીના પ્રેમનો, ખાસ કરીને પત્નીના પ્રેમનો વિકાસ તેના આદિ અને વિકાસની અંતિમ મર્યાદા બતાવવી એ થઈ ગયું છે.

‘કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું સાહિત્યજીવન’ લેખ સુધારક અને પંડિતયુગમાં, અને પછી પણ, પશ્ચિમનો પ્રભાવ હાવી રહ્યો હોઈ. ચીમકી ઉચ્ચારે છે કે ‘સાહિત્યદશા ઉન્નત થવાને પણ તેનાં મૂળ દેશના ભવ્ય પ્રાચીન સાહિત્યથી પોષાય છે’ અને પછી એને ન્હાનાલાલના સાહિત્યજીવન સાથે જોડે છે. ‘પ્રાચીન સાહિત્યને જોયા વિના, તેને વંદવાની કે નિન્દવાની ફેશન થઈ છે, પણ સાહિત્યને પુષ્ટ કરવાનો, હિતાવહ કરવાનો, બલિષ્ઠ કરવાનો એ જ માર્ગ કવિએ સ્વાભાવિક રીતે ગ્રહણ કર્યો છે.

આ પછીના ‘લોકસાહિત્ય’ ‘ગરબામાં હીંચ’ ‘મુંબઈના નવરાતરના ઉત્સવો’ ‘ઉદયશંકરનું નૃત્ય’ ‘કથકલી નૃત્ય’ ‘યક્ષદંપતી’ ‘સંગીત’ જેવા લેખો સાહિત્યેતર કલાઓની ચર્યા કરે છે. અવબત્ત, નૃત્ય, ચિત્ર અને સંગીતકલા વિશે વિચારવાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પહેલાં ભાગ્યે જ બન્યું છે અને તેથી આ પ્રારંભિક લેખોમાં પરિભાષાથી માંડી અભિવ્યક્તિ સુધીની પ્રાથમિકતા કળાય છે, છતાં સાહિત્યને સમજવા અન્ય કલાઓને સમજવાની મથામણનું આ સાહસ ગમે એવું છે. એટલું જ નહીં પણ એમાં લેખકની પોતાની રીતની એક ગતિ પણ છે, અને દષ્ટિ પણ છે.

‘લોકસાહિત્ય’ તે સાહિત્ય નથી પણ સાહિત્યની સામગ્રી છે તેમ લોકસાહિત્ય શુદ્ધ ઇતિહાસ પણ નથી, ઇતિહાસની સામગ્રી છે. એવું લોકસાહિત્ય વિશેનું વિધાન લોકસાહિત્યની સાચી સમજ દર્શાવે છે. એ જ રીતે ‘કથકલી’નું પ્રાણતત્ત્વ બરાબર પકડાયું છે. ‘કથકલીમાં શબ્દોથી વાત થતી જ નથી. આવા સંવાદો હાથની મુદાઓથી થાય છે. આ સમજવાને તેનો સંકેત જાણવો જોઈએ એ એક જ સાચો ઉપાય છે. ગમે તેવો કુશળ કલારસિક પણ એ સંકેતજ્ઞાન વિના એ સમજી શકે નહીં.’ તો, અજન્તાના યક્ષદંપતી ચિત્રને અવલોકતાં કહે છે કે, ‘અજન્તાનાં ચિત્રો રંગચિત્રો હોવા કરતાં રેખાચિત્રો વિશેષ છે’ અહીં રામનારાયણ પાઠકની સહજ ચિત્રાવલોકનની ગતિને પણ જોઈ શકાય છે.

કદાચ ‘સંગીત’ ઉપરનો એમનો લેખ પ્રમાણમાં પકવ અને ખાસ્સો તુલનાત્મક બની શક્યો છે. કલા એ અનુકરણ નથી જ. અનુકરણને તે સાધન તરીકે વાપરે છે’ જેવું ઍરિસ્ટોટલના અનુકરણવિચારને અજવાળી નાખતું એમનું વિધાન આ જ લેખમાં આપણને મળે છે. ‘સંગીત’ની વૈયક્તિતાને બરાબર ઉપસાવતું એમનું આ વિધાન જુઓ : ‘સંગીતમાં એક પછી એક થતો સ્વરનો અનુભવ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત નથી કરતો તેનું કારણ શું? એ જ કે એ બધા એક પછી એક આવતા સૂરોથી એક જ સ્વરચિત્ર, એક જ સ્વરઘટના, સ્વરની એક જ આકૃતિ ખડી થાય છે; જેને આપણે અમુક રાગ કહીએ છીએ.’ સંગીત પરના આ લેખમાં રામનારાયણ પાઠક કલાની વિશિષ્ટ શક્તિ પર અનાયાસ આંગળી મૂકી શક્યા છે : ‘જીવનમાંથી જ ઉલ્લસતી કલાનો અનુભવ આ રીતે જીવનના અનુભવો અને જીવનના અનુભવના નિયમોની પાર જાય છે. પોતે પોતાથી પર જવું એનું જ નામ કલાનો અને જીવનનો ઉલ્લાસ.’

રામનારાયણ પાઠકની અન્ય કલાઓની વિચારણા સાથે પોષાયેલી સાહિત્યકલાની વિચારણાએ એમના રુચિતંત્રને અને મૂલ્યાંકનતંત્રને સાબદું રાખ્યું છે; અને તેથી જ ‘કાવ્યની શક્તિ’ ગ્રંથના બીજા વિભાગનાં પુસ્તકાવલોકનોમાં અંગત રુચિને ઝાઝી પ્રવેશવા દીધા વગર પુસ્તક હેતુ, સામગ્રી, વર્ણન, વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરી પ્રમાણો સાથે સાધિકાર મૂલ્યાંકનો આપ્યાં છે, જે આજે પણ

ટકી રહ્યાં છે. એમણે પસંદ કરેલાં પુસ્તકોમાંનાં આજે ઘણાંબધાં તો પ્રશિષ્ટની વ્યાખ્યામાં પ્રવેશેલાં છે. કોઈ પણ અવલોકનકાર માટે, એ શું પસંદ કરે છે, જે પસંદ કરે છે એને એ કેવી રીતે જુએ છે, અને જે રીતે જુએ છે એમાં એની મૂલ્યાંકનશક્તિ અંકિત થાય છે કે કેમ અને છેવટે એના અભિપ્રાયનું મૂલ્ય વીતેલા કાળમાં સંગત રહે છે કે કેમ – વગેરે બાબતો અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવે છે. રામનારાયણ પાઠક, આ સંદર્ભે જોતાં એમના યુગના અન્ય વિવેચકો કરતાં અત્યંત ભરોસાપાત્ર અવલોકનકાર તરીકે પાર ઊતરે છે.

આપણો કાવ્યપ્રવાહ અંગ્રેજી અસરથી મુક્ત રહ્યો હોત તો કયો માર્ગ લેત એ અટકળ પર એમણે અરજુન ભગતનાં ભજનો સામિપ્રાય તપાસ્યાં છે, તો સંગ્રાહક રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાનું ‘લોકગીત’ કઈ રીતે સાહિત્યના યા વિભાગ તરફ તરફ સમસ્ત ગુજરાતના કેળવાયેલા વર્ગનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચવાનું માન મેળવે છે એનો યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્ય બતાવ્યો છે. રમણભાઈ નીલકંઠ અને ન્હાનાલાલની એક જ ગ્રંથમાં સમાવાયેલી વિરોધી પ્રસ્તાવનાઓનો સંદર્ભ રચીને રામનારાયણ પાઠકે પૃથુલાલ ડ. શુક્લના કાવ્યસંગ્રહ ‘ફૂલપાંદડી’ અંગે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘આ ફૂલપાંદડીમાં જે છે તે પદ્ય નથી તો પણ કાવ્ય છે?’ અને ઝાટકીને કહી દીધું છે કે ‘સર્વ વિચારોને એકરસ કરી વ્યક્ત કરવાની, એકાગ્ર કરવાની જે કલાથી જ કવિ થવાય છે એની અમને ઘણી જગાએ ખોટ જણાય છે.’ ખબરદારની ‘કવિકા’ વિશે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ‘એક સાથે આ કાવ્ય વાંચવાથી એમાં એકતાનતા લાગ્યા વગર રહેશે નહીં’ એ જ રીતે નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહના ‘સરલ ગીતગોવિંદ’માં ‘કેશવલાલના અનુવાદમાં છે તેવું અસલનું માધુર્ય અનુભવી શકાતું નથી.’ એવું સ્પષ્ટ મંતવ્ય આપ્યું છે.

‘પુલોમા અને બીજાં કાવ્યો’ના કવિ અમૃતલાલ ના. ભટ્ટ લાંબા સમયથી લખતા આવ્યા હતા પણ એમણે એક પણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ નહોતું કર્યું. તેમ છતાં એમની કાવ્યપ્રૌઢિ જોતાં રામનારાયણ પાઠકે કહ્યું છે કે ‘અમને ખાતરી છે કે કર્તા પહેલેથી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતા રહ્યા હોત તો અત્યારના કેટલાક કાવ્યલેખકો કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ થઈ

ગયા હોત.’ આ રીતે આત્મસંયમથી લખતાં આ કવિ પર રામનારાયણ પાઠકે ઝાઝાં અવતરણો સાથે ટિપ્પણ કર્યું છે અને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની સમીક્ષા સાથે યોગ્ય રીતે પ્રોત્સાહિત કરતાં લખ્યું છે : ‘તેમણે કોઈ કવિનું અનુકરણ કર્યું જણાતું નથી. અને પોતાના સરલ કાવ્યમાર્ગે ચાલ્યા જવાની એમની ઇચ્છા છે તે આ અતિ અનુકરણોના દિવસોમાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.’

‘લિરિક’ ‘ભણકાર : બીજી ધારા’ ‘વિશ્વશાંતિ’ ‘કલાપીનો કેકારવ : શ્રીકલાપીની પત્રધારા’ ‘ઈલાકાવ્યો’ ‘કાવ્યમંગલા : કોયાભગતની કડવી વાણી’ ‘જ્યોતિરેખા’ ‘ગંગોત્રી’ ‘ખાખનાં પોયણાં’ ‘આલબેલ’ ‘મારાં સોનેટ’ જેવાં તત્કાલીન પ્રકાશનો જે આજે લગભગ પ્રશિષ્ટ બની મૂક્યાં છે, એમના સત્ત્વને રામનારાયણ પાઠકે બરાબર પારખ્યું છે, તો સાથે સાથે એ દરેકની ધાતુને પણ બરાબર ચકાસી છે. અલબત્ત ‘લિરિક’માં લિરિકનું બીજ ઠેઠ પ્રાચીન ગ્રીક સમયમાં જડે છે, તો ગુજરાતી કાવ્યચર્યા પણ આપણા ઇતિહાસ ઉપર રચાવી ન જોઈએ? એવો જે પ્રશ્ન અહીં કર્યો છે એ વિચાર માગી લે તેવો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગેય રચનાઓનું રૂપ અને અર્વાચીન કાળથી ચાલુ થયેલું ‘લિરિક’નું રૂપ – એ બે એક નથી. અને તેથી ‘આપણી વિવેચનામાં એ લિરિક’ શબ્દ પેસી ગયો એમ જે નિદાન કર્યું છે એ ફેરવિચારણા માગે છે. પણ ‘લિરિક’ પરનું રામનારાયણ પાઠકનું અવલોકન ઠાકોરની ક્લિષ્ટ ગદ્યશૈલીનું વિશ્લેષણ કરી જે રીતે ઠાકોરને વાંચવાની વાચકને રીત દર્શાવે છે તે અવલોકનકાર તરીકેનું એમનું ઉત્તમ પાસું છે. એટલું જ નહીં ‘ભણકાર : બીજી ધારા’ને પ્રસ્તુત કરતાં એમણે બ. ક. ઠાકોર જેવા કવિને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કર્યાં છે: ‘કાવ્ય એટલે કંઈક પોચી પોચી લાગણીવાળી વાણી અને હવાઈ વસ્તુ એમ મનાતા જતા આપણા જમાનામાં અમે ખાસ પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યો વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.’

‘વિશ્વશાંતિ’ પરત્વેનો અભિગમ પણ પૂરો વસ્તુલક્ષી છે અને સાથે સાથે પૂરી મૂલ્યાંકનશક્તિ એમાં કામે લગાડાયેલી છે. ‘કોઈ જગ્યાએ કૃત્રિમ અલંકારોથી કે લાગણીવેડાથી ભાવ નિષ્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. અને છતાં એટલું કહેવું પડે છે કે વિષયની ભવ્યતા પૂરેપૂરી

તેમના કાવ્યમાં પ્રગટ થતી નથી. મહાત્માજીના અપૂર્વ કારુણ્યને પૂરેપૂરી આર્ષવાણી મળી નથી અને તેમાં અમે આ જુવાન કર્તાનો દોષ ગણતા નથી. વિષયની મહત્તા જ એવી છે.’ ‘શ્રી કલાપીનો કેકારવ : શ્રી કલાપીની પત્રધારા’ – આ બે અવલોકનો કલાપીના કોઈ પણ અભ્યાસમાં ધ્યાન પર ન લેવાય તો કલાપીની વાત અધૂરી રહી ગણાય એટલા દષ્ટિપ્રેરક છે. આ લેખમાં રામનારાયણ પાઠકે એક બાજુ કલાપીની ‘કવિતાનું મુખ્ય પ્રેરક બળ ઈશ્વરભક્તિ નહીં પણ તેમના પોતાના જીવનમાં અતૃપ્ત રહેલી વ્યક્તિપ્રીતિની છે’ એમ કહ્યું તો બીજી બાજુ વાચકને પ્રિય થતી કલાપીની કવિતા અંગે નિદાન કર્યું કે ‘કલાપીની કવિતા લોકપ્રિય છે તેનું કારણ તેનો ભક્તિરસ નથી પણ આપણી ચાલી આવતી લગ્નપ્રથા તરફનો અસંતોષ, સંવનનની અતૃપ્ત ઈચ્છા, ઈષ્ટની અપ્રાપ્તિનું દર્દ વગેરે નવા જમાનાના યુવાનોની મનોભાવનાને કલાપી પ્રગટ કરે છે તે છે.’ તો, કલાપીનો કેકારવના સંપાદક સાગરે એના ટિપ્પણમાં કલાપીની પત્રધારાનો વધારે ઉપયોગ કરવાની જરૂર હતી એવું સ્પષ્ટ કર્યું છે.

‘ઈલાકાવ્યો’માં બહેનભાઈના પ્રેમનાં કાવ્યો છે પરંતુ અહીં ભાઈ-બહેનને માત્ર બાલ્યકાળની નિર્દોષ ઊર્મિઓમાં કે મૃત્યુ સ્વર્ગ મોક્ષના તરંગોમાં જ ઊડવાનું રહે છે એવી એની સીમિતતા પણ દર્શાવી છે. તત્કાલીન નજીકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ‘વિશ્વશાંતિ’ ‘કાવ્યમંગલા’ ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ કે ‘ગંગોત્રી’ અંગેનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો વિવેચકની સ્થિરમતિ વિના શક્ય નથી. અને આ સર્વમાં રામનારાયણ પાઠકની ગતિ અનિરુદ્ધ રહી છે. તેઓ ‘કાવ્યમંગલા’માં વિષય અને છંદ અને રીતિ ત્રણેયના પ્રકારોમાં કવિની પસંદગી સજાગ અને ઉચિત તો જુએ છે જ. ઉપરાંત ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’માં કવિતાની નવી જ દિશા પણ જુએ છે. વળી, સુન્દરજી ગો. બેટાઈના ખંડકાવ્યોના સંગ્રહ ‘જ્યોતિરેખા’ને નરસિંહરાવનું ગુણદર્શન સાંપડ્યું હોવા છતાં સ્પષ્ટ કરે છે કે ‘કવિતાની વિષય

પસંદગી અને મનોભાવ ઉપરનો સંયમ એવા પ્રકારનાં છે કે એક જ ભાવથી આખું મન:પાત્ર ભરાઈ જઈને ઊભરાઈ ને છલકે એવો અનુભવ ભાગ્યે જ થાય.’

ઉમાશંકર જોશીના ‘ગંગોત્રી’ કાવ્યસંગ્રહનું અવલોકન ઉચિત રીતે સવીગત થયું છે. રામનારાયણ પાઠકનું નિદાન છે કે ‘સંગ્રહની વિશિષ્ટતા માનવ-અનુભવના નવા જ ભાવોને કવિતામાં વિષયભૂત કરવામાં રહેલી છે અને એમ કરતાં લેખક આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં નિરીક્ષણોનો પણ ઉપયોગ કરે છે’ અને ઉમેરે છે કે ‘ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરવા છતાં બાની અને કલ્પના કવિતાનાં જ રહ્યાં છે.’ આના સમર્થનમાં રામનારાયણ પાઠકે ‘બળતાં પાણી’ આખું સોનેટ ટાંક્યું છે, અને વિશ્લેષ્યું છે. કરસનદાસ માણેકનું કડુણવિરહનું ઊર્મિકાવ્ય ‘ખાખનાં પોયણાં’ આજે પણ ફરીને ઉચિત ધ્યાન માગે છે એને અહીં સોદાહરણ ઉપસાવ્યું છે, અને પશ્ચિમની કડુણપ્રશસ્તિ (elegy)થી એ કઈ રીતે ભિન્ન છે એ પણ દર્શાવ્યું છે. એમાં ચિંતન પ્રધાનભાવે નથી આવતું. પણ લાગણીની પ્રધાનતા સાથે એમાં વિચારો અને સત્યો છે – એવું કહીને કાવ્યને પોષ્યું છે. બ. ક. ઠાકોરના ‘મારાં સોનેટ’માં આવતાં વિવરણો સંબંધી રામનારાયણ પાઠકનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે ‘એમની નિરૂપણપદ્ધતિ માત્ર વિચારો આપે એવી નહિ પણ આપણને વિચાર કરતાં કરે એવી છે.’

‘કાવ્યની શક્તિ’ ગ્રંથમાં પુસ્તકાવલોકનના બીજા વિભાગના અંત ભાગમાં કનુ દેસાઈનાં ‘છાયાચિત્રો’ અને ‘રંગચિત્રો’ જેવા ચિત્રસંગ્રહો પર તેમજ સોમાલાલ શાહના ‘રંગરેખા’ ચિત્રસંગ્રહ પર જે અવલોકનો આપ્યાં છે એમાં ચિત્રસંગ્રહોની અવલોકનપદ્ધતિને નિશ્ચિત કરવાનો પ્રાથમિક અને પ્રારંભિક સફળ પ્રયાસ છે – એની સહર્ષ નોંધ લેવી જોઈએ.

‘કાવ્યની શક્તિ’ એવો વિવેચનગ્રંથ છે, જેને અંગે ખાસ્સો સમય ગતિ કરી ગયો હોવા છતાં એની પોતાની ગતિ મન્દ પડી નથી. □

રોજેરોજની ટપાલોમાંથી ઝડપીને જલદી ખોલવાનું મન થાય એવા વિફલ આવા ત્યારે હાથ પરનાં ચાલુ કામો એક બાજુ પર મુકાઈ જાય, આંખો એમાં ખોવાઈ જાય. નવી ચોપડીઓના ખબર લાવતાં સામયિકોના અંકોનાં પાનાંઓ પર ચિત્ત ચોંટી જાય. દિલ્હીથી આવતાં એ ‘બીબ્લીઓ’ અને ‘ધ બૂક રિવ્યૂ’, વર્ધાથી બહાર પડતું હિંદી દ્વિમાસિક ‘પુસ્તક-વાર્તા’, પુણેથી રવાના થતું મરાઠી માસિક ‘લલિત’, – એ બધાં પ્રિય મિત્રો બની ગયાં છે. ખ્યાતનામ અખબાર ‘ધ હિંદુ’ની દર મહિને આવતી સાહિત્યપૂર્તિમાં પુસ્તકો અને લેખકોની દુનિયાની વિવિધરંગી વાતો, ક્યારેક વળી ઇન્ટરનેટના પગથારે આવેલી જ્ઞાનસૃષ્ટિની વાતો, અને ગ્રંથજગતની પ્રત્યક્ષ સોબત... આ બધાંમાંથી તારવેલું ને સારવેલું, એનું અહીં માત્ર આચમન ધરવાની નેમ છે. – જૉ]

સ્મરણમાં સચવાયેલું ગામડું

નામ તો એમનું માયસોર નરસિંહચાર શ્રીનિવાસ, પણ સમાજવિજ્ઞાનની દુનિયામાં એમની ઓળખ છે એમ. એન. શ્રીનિવાસ નામે. રૂઢિવાદી બ્રાહ્મણ મા-બાપને ઘરે જન્મેલા યુવાને ભણતરમાં કાઠું કાઢ્યું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં સમાજ માનવવંશવિદ્યા (એન્થ્રોપોલોજી)માં ડૉક્ટરેટની કલગી લઈને એમને ઓક્સફર્ડમાં કામ કરવાની ખ્યાલિશ હતી; એ બર આવી; એક દિવસ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના સમાજવિજ્ઞાની ધુરંધર પ્રો. રેડકલીફ-બ્રાઉનનું તેડું આવ્યું અને શ્રીનિવાસે સ્વપ્નની વિદ્યાભૂમિની વાટ પકડી. પ્રોફેસરે આ નવયુવાનને સૂચવ્યું, "ભારત જા, અને તારા કર્ણાટકના કોઈ ગામનો માનવવંશીય અભ્યાસ કર, યુનિવર્સિટી તરફથી." પછી તો એ પ્રોફેસર નિવૃત્ત થયા પણ એમના અનુગામી બીજા એક પ્રસિદ્ધ સમાજશાસ્ત્રી પ્રા. ઇવાન્સ-પ્રિયાર્ડે આ નવા સમાજવિજ્ઞાનની સંભાળી લીધો. શ્રીનિવાસે કર્ણાટકનું એક ગામડું પસંદ કર્યું અને તેનું નામ રાખ્યું રામપુર. રામપુરની વિવિધ જ્ઞાતિઓના શંભુમેળા જેવી વસ્તી અભ્યાસ માટેની ફળાઉ ભૂમિ હતી. પછી તો શ્રીનિવાસે રામપુરના વતની બનીને, ગામલોકી સાથે દોસ્તી કરીને, વિપુલ સામગ્રી ભેગી કરી. આ ‘ડેટા’ એમના અભ્યાસનો કાચો માલ બનવાનો હતો, પરિપાકરૂપે સમાજશાસ્ત્રીય તારણો નીકળવાનાં હતાં.

એવામાં ૧૯૫૦ના દાયકામાં વડોદરામાં મોટી યુનિવર્સિટીની તૈયારીઓ શરૂ થયેલી, તેનાં પહેલાં વિદ્યાભોવડી હંસાબહેન મહેતા નવા નવા વિદ્યાવિભાગો વિકસાવવા માટે અભ્યાસીઓની ખોજમાં હતાં. એમની નજર ઓક્સફર્ડ પહોંચી અને શ્રીનિવાસને એમણે ઊંચકી લીધા, ‘વડોદરામાં એક નમૂનેદાર સમાજશાસ્ત્ર-ભવન વિકસાવી આપો.’ એમ કહીને. વડોદરાનું લેણું હશે ને ઓક્સફર્ડની આશાસ્પદ કારકિર્દી મૂકીને શ્રીનિવાસ આવ્યા. આઠ વરસમાં તો વડોદરાના સમાજશાસ્ત્ર-ભવનની નામના ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. શ્રીનિવાસ ત્યાંથી દિલ્હી સ્કૂલ ઓફ ઈકનોમિક્સમાં ગયા અને ત્યાં પણ યશદાયી કામગીરી કરીને અમેરિકાની સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સંશોધન માટે પ્રયાણ કર્યું. ૧૯૭૦માં સ્ટેનફર્ડમાં એમના અભ્યાસ-ભવનમાં આગ લાગી અને રામપુર વિશેના વીસ વરસના સંશોધનનો થોકબંધ ‘ડેટા’ પલકમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયો. કારકિર્દીભરની શોધ-સામગ્રી શ્રીનિવાસ ખોઈ બેઠા, મનથી હારી ગયા. પણ સમભાવી શાણા સાથી અધ્યાપકે એમને ધરપત આપી : "ભેગા થયેલા ‘ડેટા’ના સાવ નાના ભાગને જ સંશોધક આખરી અભ્યાસમાં ખપમાં લે છે. તમે એમ કરો : તમને જે યાદ હોય એ સામગ્રી પરથી સંશોધન ધપાવો." બસ, આ ચિનગારીએ શ્રીનિવાસમાં આત્મવિશ્વાસનો દીપક પેટાવ્યો.

યાદદાસ્તને ફંફોસી, દિલ્હીમાં પડી રહેલી સચવાયેલી અલ્પ સામગ્રીને પણ સંયોજી, તેમાંથી એમણે પુસ્તક લખ્યું : ‘ધ રીમેમ્બર્ડ વિલેજ’ (ઓક્સફર્ડ, ૧૯૭૬, અપ્રાપ્ય), ‘સ્મરણમાં સચવાયેલું ગામડું’. રામપુર તો જેનું કાલ્પનિક નામ છે એ ગામને વરસ સુધી ઘર બનાવ્યું. ખાવા-પીવા-હળવામળવામાં ગ્રામજનો સાથે સંબંધોના તાણાવાણા જેમાં વણાયા છે એ ‘ધ રીમેમ્બર્ડ વિલેજ’ એક શુષ્ક અભ્યાસગ્રંથ ન નીપજ્યો, માત્ર ‘ડેટા’નું પૃથક્કરણ આપતું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ ન બન્યું, પણ તેમાં માનવીય વ્યવહારોની ઉષ્મા પણ સિંચાઈ, તળપદ ભારતીય જીવનની નવલકથામાં હોય એવો રસ પણ એમાં ભરપૂર નીતર્યો. વિદ્વાનના ગ્રામનિવાસના બહુરંગી અંગત અનુભવો પણ આ અભ્યાસગ્રંથનું નવીન પાસું ખોલે છે. એક વિદ્વાને તો એને એક કલાકૃતિ કહ્યો, તો પુસ્તક ભારતની માનવવંશવિદ્યાનું, ‘એથનોગ્રાફી’નું ક્લાસિક પણ લેખાયું, વિદ્યાજગતમાં ચોતરફ સન્માન પામ્યું. ભારતમાં જ્ઞાતિપ્રધાન સમાજને સમજવા અર્થે આ પુસ્તકે નવી વિભાવનાઓ પ્રસ્થાપિત કરી જેનો શાસ્ત્રીય જગતમાં મહિમા થયો. નવા અભ્યાસો માટે એ આધાર બની. બીજાં કેટલાંક વિદ્યાધામોમાં અધ્યાપન-સંશોધન-કામગીરીઓ બજાવી, પદભૂષણથી સન્માનિત થઈ ૧૯૮૯માં ત્યાંથી વરસને વયે એ નમ્ર અભ્યાસીએ આંખો મીંચી દીધી.

□

એક ખાદ્યસંસ્કાર કથા

કોઈના કહેવાથી આંધળુકિયાં કરીએ અને દલ્લો હાથ લાગે એવો અનુભવ થયો : કોઈ સામયિકમાં આવેલું ‘ટીફીન : મેમરીઝ એન્ડ રેસિપિઝ ઓફ ઈંડિયન વેજિટેરીઅન ફૂડ’ લેખક : રુક્મિણી શ્રીનિવાસ. (પ્રકાશક : રૂપા, ૨૦૧૫, રૂ. ૫૯૫) નામે પુસ્તકનું નાનું અવલોકન કાનમાં કહી ગયું કે ‘રસ પડશે, હો!’ અને ખાદ્યરસના મારા નાના સંગ્રહમાં આવીને એ પુસ્તક બેસી ગયું. પ્રવેશક પહેલાં જ આવેલી અનુક્રમણિકાએ અણસાર આપ્યો કે ના, આ માત્ર વાનગી બનાવવાની રીત શીખવતી ચોપડી નથી.

તો વિશેષ વળી શું છે? પ્રવેશકમાં પેસીએ અને ઘડીક કોઈ અભ્યાસ-નિબંધ વાંચતા હોઈએ એમ લાગે, તો વળી લેખિકા પ્રસંગો-ઘટનાઓ પણ કહેતાં જાય. આ ‘ટીફીન’ શું

છે? ખાસ તો દક્ષિણ ભારતમાં સવારનો નાસ્તો, ‘પાકો’ નાસ્તો કહે છે એવો નાસ્તો, અથવા ઢળતી બપોરે ફરી લેવાતો નાસ્તો, ‘હાઈ ટી’, આપણા ખેડૂતોનો રોંઢો. હા, એ જ ‘ટીફીન’. આ સાદા, લઘુ ભોજનમાં ખવાતી મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતની વાનગીઓની વાત આવે છે. ‘વાત આવે છે’ એટલે એ વાનગીઓ લેખિકાના જીવનના જુદાજુદા પડાવમાં ક્યારે એમને મળી, સહુ પહેલાં કોણે રાંધી ખવરાવી એની વાત અને પછી એ બનાવવાની પદ્ધતિ, વ્યવસ્થિત રીત, મા તો દીકરીઓને લાડકોડથી ખવરાવતી, બધી મા કરે છે તેમ, પણ રુક્મિણી – ઘરનું નામ રુક્કા – તો એક ખાદ્યપ્રવીણ માનાં દીકરી. અવનવી વાનગીઓ નીપજાવવાનાં રસિયાં માનો વારસો રુક્કાએ ઝીલ્યો. નિશાળે જતી ત્યારે મા કેવો નાસ્તો બંધાવતાં એની વાત કરતાં જાય અને એ વાનગીઓની રીત કહેતાં જાય – અણઘડ રીતે નહીં, કોઈ ‘શેફ’ કહે એ રીતે પદ્ધતિસર. મા ખાસ જાતનો મૈસૂર પાક (મેસૂબ) બનાવતાં તેની વાત પણ કરે. રજાઓમાં કાકાને ઘેર જાય. રસોઈરસિક કાકા શનિ-રવિએ નિરાંત હોય એટલે રસોડું હાથમાં લે અને અવનવી વાનગીઓ બનાવે. બીજા કાકા મુંબઈમાં વસતા ત્યાં રજાઓ ગાળવા નાની બહેન સાથે પ્રવાસમાં પુણેથી મુંબઈના પ્રવાસમાં સ્ટેશને સ્ટેશને એ જગ્યાની પ્રખ્યાત વસ્તુઓ – ક્યાંક ચીકી, ક્યાંક વળી મેવા-કઠોળ ભરપૂર ચેવડો, ખજૂર ને કેરીના રસની સૂકવણીની વાનગીઓ બાલમોજની વાતો વેરાતી જાય. રસ્તે આવતાં રમ્ય દૃશ્યોનાં ચિત્રાંકનો પણ વિરામો મૂકે. મુંબઈમાં કાકાની દીકરીઓ સાથે ફિલ્મ-કલાકાર નરગીસના ઘર પાસેથી પસાર થવાનો અને અણધારી રીતે એમનાં ‘દર્શન’નો લ્હાવ કેવી રીતે આવ્યો તેની વાતો પણ વણાય. પોતાના પિતા, અપ્પા, કેવી સ્વાદિષ્ટ વેજિટેબલ કટલેટ બનાવતા તેની વાત કહેતાં થાકે નહીં અને પછી એ બનાવવાની અપ્પાની રીત ઉતારે, અરે, મોંમાં પાણી લાવે એવાં વાનગી-ચિત્રો પણ આપતાં જાય. કોલેજકાળમાં હોસ્ટેલના અખાદ્ય ખોરાકથી કંટાળીને હોસ્ટેલ સામે હાજરાહજૂર હરતીફરતી કેન્ટીનમાંથી જાતજાતની વસ્તુઓ મગાવીને રૂમ પર જે નાની જ્યાફતો થતી તેની વાતો કરે, એ દુકાનમાં રંધાતી વાનગીઓની – મેન્ગલોરી વડાં, ચીઝ વડાં, કટલેસ, ફુદીના-નાળિયેરની ચટણીની – રેસિપિ આપે.

રુક્મિણીની દાંપત્યકથા પણ અહીં વણાતી આવે છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં શિલ્પના અધ્યાપક શંખો ચૌધરી અને એમનાં પત્ની ઈરા કોઈ કામસર મદ્રાસ ગયાં હશે, કોઈ પરિચય-દાવે રુક્મિણીને ઓળખે. રુક્મિણી ભણી ઊતરીને ભૂગોળનાં અધ્યાપિકા બનેલાં. વડોદરાનાં આ કલાકાર-દંપતીની નજરમાં એ વસી ગયાં અને સમાજશાસ્ત્ર એમના સાથી-અધ્યાપક શ્રીનિવાસ સાથે એમનો પરિચય કરાવ્યો. શ્રીનિવાસ અને રુક્મિણી પરસ્પરનાં મનમાં વસ્ત્યાં અને દામ્પત્ય પરિણમ્યું. લગ્નની મિજબાનીમાં પિતાની પ્રિય વાનગીઓ, જલેબી અને બાસુંદી, પીરસાઈ તેની રેસિપિ પણ અહીં આપી છે! બંને સંસાર વડોદરામાં મંડાયો. પતિ વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં ભણાવવા રહ્યા ત્યારે રુક્મિણીબહેનના રસોઈ-પ્રયોગોએ વળાંક લીધો. એમણે ગુજરાતી વાનગીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માંડ્યો. વડોદરામાં શ્રીનિવાસને જે મૈત્રીઓ મળેલી તેમાં નાનુભાઈ-સવિતાબહેન અમીન-દંપતી પણ હતાં. નાનુભાઈ કાબેલ ઈજનેર અને ઉદ્યોગપતિ હોવા ઉપરાંત ઘણું હતા, પણ રુક્મિણીને જેમાં વધુ રસ પડ્યો એ તો નાનુભાઈની રસોઈવિદ્યામાં. અને પછી તો ગુજરાતી અને દક્ષિણ ભારતીય પાકકળાની જે જુગલબંદી ખીલી તેની રસપ્રદ વાતો અહીં આલેખાઈ છે. નાનુભાઈના વાડામાંથી કેટલાંય શાકભાજી મેળવીને રુક્મિણીબહેને ગુજરાતી વાનગીઓના પ્રયોગો કર્યા. નાનુભાઈના રસોયા મનુ પાસેથી ખમણ-ઢોકળાં, મેથીભાજીના થેપલાં, હાંડવા જેવી વાનગીઓ શીખ્યાં, અને વળતાં એમણે મનુને દક્ષિણની વાનગીઓની અસલ રીતો શીખવી. લગ્ન પછીને વરસે જ શ્રીનિવાસને અમેરિકાની કેલીફોર્નિઆ યુનિવર્સિટીમાં ફેલો તરીકે જવાનું થયું. ટાંકણે ત્યારે જ, જાણીતા લેખક આર. કે. નારાયણ પણ એ જ યુનિવર્સિટીમાં રહીને પોતાની નવલકથા ‘ધ ગાઈડ’ લખવાના હતા. અગાઉનો પરિચય હતો. નારાયણ એકલા હતા. દરોરજ લેખક આ દંપતીને ઘેર સાંજ ગાળીને, વાળુ કરીને પોતાના મુકામે પાછા ફરે એવો સિલસિલો ચાલ્યો, એ સાંધ્ય-ભોજનો નાના ખાદ્યોત્સવો બનતાં ચાલ્યાં. રુક્મિણીની પાકકળાનો એક વધુ કદરદાન આવ્યો જાણે! પોતીકી શૈલીથી રસોઈના પ્રયોગોનાં રસિયાં રુક્મિણીએ એકવાર અમેરિકન મિત્રને પૂછ્યું ‘ચટણી અને મસાલા

વાટવા માટે પથ્થરની પાટલી મળે? મારે વીજળીક ગ્રાઈડર નથી વાપરવું.’ પેલાએ આંખો મિચકારીને કહ્યું, ‘એ વસ્તુ એક જ જગ્યાએ હોય : આદિવાસી સંગ્રહાલયમાં!’ – એટલે કે આનું જૂનવાણી સાધન આદિવાસીઓ જ વાપરતાં! યુનિવર્સિટીના એ સંગ્રહાલયમાં અમેરિકન આદિવાસીઓનાં પથ્થર અને લાકડાનાં રસોઈ-સાધનો સચવાયાં હતાં, એમાંનું એક આપણાં પાકશાસ્ત્રી સન્નારી ઉછીનું લઈ પણ આવ્યાં – ચટણી વાટવા માટે! અમેરિકામાં!

અમેરિકાના વસવાટ દરમિયાન પતિ સાથે વારતહેવારે પાર્ટીઓમાં જવાનું થાય અને રુક્મિણીબહેન ભૂખ્યાં રહે : એ યુસ્ત અન્નાહારી માટે મોટા ભાગની વાનગીઓ અગરાજ, કારણ કે ક્યાંક તો માંસ નહીં તો ઈંડાનો અંશ તો હોય જ. એક દિવસ ત્રણ અધ્યાપક-પત્નીઓ આવી, કહે, ‘અમારાં ટીન-એઈજ સંતાનો શાકાહારે ચડ્યાં છે અને એવી વસ્તુઓ દાબે છે કે એ જાડિયાં થતાં જાય છે; એમને માટે કોઈ સાદું ભારતીય શાકાહારી ભોજન શિખવશો?’ પછી તો એમણે સ્થાનિક અખબારમાં રેસિપિઓ મોકલી, વિસ્તારનાં બાળકો માટે પોતાને રસોડે વર્ગો શરૂ કર્યાં, અને, બસ, અમેરિકનોને ભારતીય શાકાહારી ભોજન શિખવવાનો સિલસિલો આમ શરૂ થયો. શીખનારાઓને લઈને નજીકની શાકભાજીની વાડીઓ પર જતાં ને તાજાં શાક અને ફળ વીણતાં. શીખનારાંનાં માબાપો કહે, ‘તમે ફી લ્યો.’ ‘અરે, હોય! શિખવવાનો લહાવ એ જ ફી!’ આજથી સાઠ વરસ પહેલાંના અમેરિકાની આ વાત છે. એમણે જે પહેલાં સોળ બાળકોને શીખવ્યું એમણે પછી બીજાંઓને શિખવવાના વર્ગો શરૂ કર્યાં. ૧૯૭૦માં પ્રોફેસર પતિને એક વરસ માટે ફરી નોતરું મળ્યું ત્યારે તો યુનિવર્સિટીએ જ કહ્યું, ‘પેલા જેવા વર્ગો ચલાવો.’

શ્રીનિવાસ-દંપતીને બે દીકરીઓ. આજે તો ઘરસંસારી અને અધ્યાપિકાઓ તરીકે અમેરિકામાં વસે છે. સત્તર વરસ પહેલાં પ્રા. શ્રીનિવાસ પરલોક ગયા પછી રુક્મિણીબહેન થોડા મહિના બોસ્ટન જાય, બાકીનો સમય વતન બેન્ગલોરમાં રહે. દીકરીઓને પોતાના ખજાનામાંથી ઘણી રેસિપિઓ મોકલ્યા કરે. આ બધી રીત સાથે ઘણાં પ્રસંગો ને સ્મરણો સંકળાયેલાં છે એની વાત પણ દીકરીઓને કહે. એ તુલસી અને લક્ષ્મી માને લખે, ‘મા, વધુ રેસિપિઓ

મોકલો ને!' તેનો અર્થ એ કે વાનગીઓ સાથે વણાયેલી વાતો લખી મોકલો! પછી તો પુત્રીઓએ જ માને કહ્યું બધાં વાંચી શકે એ માટે લખો. લેખિકા કહે છે, 'બે દાયકા સુધી દીકરીઓને કહેલા પ્રસંગોનું આ પહેલું ઝૂમખું રજૂ કરું છું.' રુક્મિણી માડી (હવે એ નેવું આસપાસનાં હશે) અમેરિકામાં ભારતીય શાકાહારી ભોજનના વર્ગો ચલાવે છે. ટેલીવીઝન-શો પણ આપે છે. આપણે ત્યાં પણ જ્યાં ખાદ્યસંસ્કારો સિંચાયા હશે, દઢ થયા હશે, પરંપરા બન્યા હશે એવાં કુટુંબો ગામેગામે-શહેરેશહેરે હશે. એમાં કોઈ રુક્મિણી સરખી અન્નપૂર્ણાઓ પણ હશે. જે ઘરોમાં સવારે સવારે વલોણાં ગાજતાં હશે, જ્યાં દાળના વઘાર શેરીના છોડે પણ છીંકાછીંક મચાવતા હશે, સરખી સાહેલીઓ ગાણાં ગાતી રસોડે લાપસીનાં આંધણ મૂકતી હશે, કાં ચૂરમાના લાડુ વળાતા હશે ત્યારે ગોળ-ઘી-જાયફળની સોડમો ચોગરદમ ફરી વળતી હશે, નાતજમણ જમાતાં હશે ત્યારે દાળશાકના સબડકાના તાલ મચતા હશે... આવા

આવા ખાદ્યસંસ્કાર સાથે બૃહદ પરિવારભાવ પણ ગૂંથાયા હશે. આપણને પણ આવી થોડીક ખાદ્યકુળકથાઓ કેમ ન મળે? અરુણાબહેન, સરવા કાને સાંભળો છો ને!

○

પુસ્તક વંચાતું જતું હતું, બેંગલોર, વડોદરા, દિલ્હી, કેલિફોર્નીઆ... એ નામો આવતાં હતાં, ક્યાં ક્યારે ગયાં તેની સાલોના નિર્દેશ આવતા જતા હતા, આ બધાંમાં કેં મળતું આવતું લાગતું હતું. શ્રીનિવાસ? આગલા જ પુસ્તક 'ધ રીમેમ્બર્ડ વિલેજ'ના લેખક પણ શ્રીનિવાસ, એ વડોદરામાં પ્રોફેસર અને રુક્મિણીબહેનની વાતોમાં પણ વડોદરા. કોઈ સંબંધ? 'ટીફીન'નાં પાનાં પર પતિનો ઉલ્લેખ આવ્યા જ કરે, પણ નામ બધે ચામુ, હુલામણું નામ. રહો, અરધે પુસ્તકે પહોંચ્યું છું ત્યારે એમનાં લગ્નની વાત આવે છે, પણ એમાં પણ નામ ચામુ જ! પણ એક પાના પર કંકોત્રી છાપી છે એણે જ મને કહ્યું કે રુક્મિણીબાના પતિ ચામુ એટલે જ એમ. એન. શ્રીનિવાસ, 'સ્મરણમાં સચવાયેલા ગામડા'ની વાત આપણને કહી જનાર સમાજશાસ્ત્રી. □

સાહિત્ય અકાદેમી પુરસ્કારો

૨૦૧૬ માટેનો સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો બાળસાહિત્ય પુરસ્કાર 'બંટીના સૂરજદાદા' બાળવાર્તાસંગ્રહ માટે પુષ્પા અંતાણીને તથા યુવાસાહિત્ય પુરસ્કાર 'ગઝલપૂર્વક' કાવ્યસંગ્રહ માટે અંકિત ત્રિવેદીને આપવાનું જાહેર થયું છે. બંને મિત્રોને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન.

પ્રિયદર્શિની એકેડેમી દ્વારા કવિ-વાર્તા-નવલકાર-વિવેચક રાધેશ્યામ શર્માનું 'ગુજરાતી વિટરરી અવોર્ડ' દ્વારા સન્માન કરાયું છે. રાધેશ્યામભાઈને સરનેહ અભિનંદન.

સાહિત્ય અકાદેમી : વાર્તા-અનુવાદ કાર્યશિબિર

(તીથલ, ૧૫-૧૬ માર્ચ ૨૦૧૬)

□

મંડળી મળવાની ઉપલબ્ધિ

નીના ભાવનગરી

[ગયા અંકના 'પ્રત્યક્ષીય'માં 'નાની નાની ગોષ્ઠી-મંડળીઓ'- અંતર્ગત જેનો નિર્દેશ કરેલો એ કાર્યશિબિરનો નીના ભાવનગરીએ કરેલો સમીક્ષિત અહેવાલ રજૂ કરીએ છીએ.

અધ્યક્ષ, અતિથિવિશેષ, દીપપ્રાગટ્ય, શ્લોકગાન... થકી નહીં પણ 'કેમ છે?' 'કેમ છે?'-ની તાજગીથી અને મસાલેદાર ચા સાથે આ શિબિર, કહો કે કાર્ય-શાળાનો આરંભ થયો હતો. સંયોજકની પાકી પૂર્વતૈયારી તેમજ અનુ-વાદકોના મજબૂત ગૃહકાર્યની પીઠિકાથી દરિયાકિનારાના પવનો એકદમ અનુકૂળ થઈ ચૂક્યા હતા : ભારતીય ભાષાઓમાંથી, દરેક ભાષાને પ્રતિનિધિત્વ મળે એ રીતે, વીસેક (અંગ્રેજીમાં અનૂદિત અને સામયિક-ગ્રંથસંપાદનોમાં પ્રકાશિત) વાર્તાઓનું સંયોજકે, અનેક વાર્તાઓ વાંચીને, ચયન કર્યું હતું ને શિબિરાર્થીઓને બબ્બે વાર્તાઓ મોકલી આપી હતી - આનો અનુવાદ કરી લાવશો. પર્યાપ્ત સમય અપાયો હતો. શિબિરાર્થીઓમાં ગુજરાતીના જાણ્યામાણ્યા વાર્તાકારો પણ હતા; બિન-વાર્તાકારો છતાં નમ્ર તેમજ મહેનતુ, ભરોસાલાયક અનુવાદકો પણ હતા. આ બધાં જ ત્રણેક પેઢીનાં, ને છતાં નવીનતર પેઢીનાં લાગે એવાં પ્રતિનિધિઓ હતાં. વરિષ્ઠ રમેશ ઓઝાથી નવોદિત ઇમરાન સુરતી સુધીનાં. સંયોજક હિમાંશી શેલતે લાખેલું કે રમણ સોની અને શરીફા વીજળીવાળા એ બે પરામર્શકો. એ બે કહે કે અમે તો વાર્તાના અનુવાદો પણ કરી લાવવાનાં - મોકલશો. સંયોજક કહે, ભલે, તો સંયોજક પણ વાર્તા-અનુવાદ કરીને રજૂ કરશે. ઉચ્ચાવચતા એમ ઓગળી ગઈ. સંયોજિકા વળી ઉમદા આયોજિકા-વ્યવસ્થાપિકા પણ. ચા-બિસ્કીટથી રસોડું તાજગીવાળું કરી દીધેલું. મિષ્ટ ભોજનનું ને સાંજે દરિયાકિનારે જવાનું 'આયોજન' પણ આ સૌ શ્રમિકો માટે કીધેલું. સૌને મજાક-મસ્તીની છૂટ હતી પણ ચર્ચા તો તલવારની ધાર પર થતી હતી. સરસ અનુવાદની સરાહના સાથે જ વૈકલ્પિક પર્યાય સુધ્ધાં માટેની તીણી તકરાર. હળવાંથી ભારે આક્રમણ-ઝાપટાં થયાં ને ઔપચારિક-અનૌપચારિક એકાકાર થયાં. બે દિવસની લાંબી લાંબી, મહેનતુ પણ મજાની બેઠકોનું પરિણામ એવું તો રોમાંચક હતું કે છૂટાં પડતાં પહેલાં અનેકવાર બધાંએ કહ્યું કે આવા કાર્યશિબિરો થતા રહેવા જોઈએ - નક્કર અને સ્વાદે. આ ૨૦ વાર્તાઓના અનુવાદનું પુસ્તક સાહિત્ય અકાદેમી પ્રકાશિત કરશે ત્યારે એનું વધુ મૂર્ત પરિણામ સામે આવી શકશે. અલબત્ત, સમીક્ષ્ય પરિણામ. - સંપાદક]

મંડળી મળવાની ઉપલબ્ધિ

નીના ભાવનગરી

‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’નો ફળદાયી અને સુખદ અનુભવ કરાવે એવો આ અનુવાદકાર્યશિબિર ટૂંકીવાર્તાના સન્દર્ભે તીથલના દરિયાકાંઠેના એક અતિથિ-આવાસમાં ખુશનુમા વાતાવરણમાં આયોજિત થયો હતો. પર્યાપ્ત પૂર્વતૈયારી સાથેના આ અનૌપચારિક કાર્યશિબિરનાં સંયોજક હતાં સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીની ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિનાં સભ્ય અને ખ્યાત વાર્તાકાર હિમાંશી શેલત. નીવડેલા અને નવા પણ કાર્યનિષ્ઠ અનુવાદકોની બનેલી આ મંડળીને મેળવતાં પૂર્વે સંયોજક હિમાંશી શેલતે, શિબિર હેતુપ્રયોજક નીવડે તે માટે મહિનાઓ પહેલાં તૈયારી આરંભી હતી. વિવિધ પ્રાદેશિક/ભારતીય અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી અને વાર્તાકળાની દષ્ટિએ નોંધપાત્ર એવી ૧૫૦ ઉપરાંત વાર્તાઓમાંથી તેઓ પસાર થયાં અને શિબિરમાં નિમંત્રિત અનુવાદકોને બે/ત્રણ જુદી જુદી ભાષાઓની વાર્તાઓ પસંદ કરીને એ વાર્તાઓને ગુજરાતીમાં અનૂદિત કરી લાવવાનો સ્વાધ્યાય તેમણે ફાળવ્યો હતો. જો કે, દરેક અનુવાદકને પોતાને ફાળવાયેલી ભાષાની બીજી કોઈ પોતાને ગમતી કળાત્મક વાર્તાની પસંદગી કરવાની મોકળાશ પણ તેમણે આપેલી. શિબિરમાં બે દિવસના ટૂંકા ગાળામાં રોજ ત્રણ-ત્રણ બેઠકો થતી. પ્રત્યેક અનુવાદક પોતે કરેલામાંથી ઓછામાં ઓછી એક વાર્તાનો અનુવાદ મંડળી સમક્ષ વાંચે એવી અપેક્ષા હતી. જાણીતાં વિવેચક-અનુવાદ-સંપાદક રમણ સોની અને શરીફા વીજળીવાળા પોતાના અનુવાદકાર્યના સઘન અને વિસ્તૃત અનુભવની મિરાત સાથે – ઉપસ્થિત હતાં, વિષય-નિષ્ણાત તરીકે. બંનેએ પોતે કરેલા વાર્તાનુવાદ પણ પ્રસ્તુત કર્યાં અને પ્રત્યેક અનુવાદ માટે વાર્તાને ઉપકારક, ભાષાકીય રીતે અનુરૂપ શબ્દ/શબ્દસમૂહ/વાક્યના વિકલ્પો પણ સૂચવ્યા.

કાર્યશિબિરનું બીજું એક વૈશિષ્ટ્ય એ હતું કે અનુવાદકોમાં સિદ્ધહસ્ત ગુજરાતી વાર્તાકારો – કિરીટ દૂધાત, બિપિન પટેલ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા, બિંદુ ભટ્ટ, અશ્વિની બાપટ અને હિમાંશી શેલત ઉપસ્થિત હતાં. આ સૌની સર્જનશીલ ભાષા પરની પકડ એમના અનુવાદોને પણ ઉપકારક નીવડે એ તો સ્વાભાવિક હતું. ઉપરોક્ત નામો

ઉપરાંત અંગ્રેજી-ગુજરાતી પર સમાન અધિકાર ધરાવતા પ્રિ. રમેશ ઓઝા, નીના ભાવનગરી, સુષમા લેલે, અને ઈમરાન સૂરતી પણ અનુવાદક તરીકે શિબિરમાં ઉપસ્થિત હતાં.

ઉપક્રમ એવો રાખેલો કે, અનુવાદક પોતાનો ગુજરાતી અનુવાદ વાંચતા જાય ત્યારે બાકીના સૌના હાથમાં મૂળ વાર્તાની (અંગ્રેજી, કે હિન્દી, કે અન્યભાષી વાર્તાના અંગ્રેજી અનુવાદની) ઝેરોક્સ નકલ હોય. વંચાઈ રહેલી વાર્તાના મર્મને પકડી લઈને એના ભાષાપ્રવાહને અનુરૂપ, સન્દર્ભોચિત ચર્ચા થતી જાય, ગુજરાતી શબ્દવિકલ્પો સૂચવાતા જાય, વાક્યની રચના અંગેય નુક્તેચીની થતી જાય... અનુવાદક પણ પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતા જાય.

શિબિરમાં ગુજરાતી અનુવાદરૂપે વંચાયેલી વાર્તાઓમાં ભારતીય અંગ્રેજી (‘સ્વાતંત્ર્યદિન’) બંગાળી, મલયાલમ (‘ચૂડેલ’ અને ‘નાનકાની વારતા’), ઉર્દૂ (‘નિર્ણય’ અને ‘વપરાયેલ’), તમિળ (‘ઉંદર’, ‘ભુલભુલામણી’, ‘અંકલ’), ઓડિયા (‘વારસો’, ‘સૌથી લાંબી રાત’) અને મરાઠી (ગતજન્મ) ભાષાની વાર્તાઓ સમાવેશ પામી હતી. ત્રણ ચાર વાર્તાઓનાં ગુજરાતી શીર્ષકો અંગે ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ. બંગાળી વાર્તા ‘After the Rape’નું શીર્ષક અનુવાદક પ્રવીણસિંહ ચાવડાએ ‘ઘટના બની ગયા પછી’ એવું કર્યું [પછીથી એમણે શીર્ષક ‘ઘર ભણી’ એમ ફેરવ્યું છે. – સંપા.]. પોતાની સર્જનશૈલી અને ભાષાકર્મને અનુરૂપ શરીફા વીજળીવાળા ઉર્દૂ કથા ‘ઉતરન’નો અનુવાદ ‘વપરાયેલ’ એવો વાર્તાના વિષયવસ્તુને અનુરૂપ કર્યો. કેટલાકે ‘એડું’ એવો વિકલ્પ પણ સૂચવ્યો. ઉર્દૂ વાર્તા ‘ફેંસલા’નું ‘ફેંસલો’ કરવું કે ‘નિર્ણય’ એ વિષે પણ હળવી રગે મુખર ચર્ચા થઈ. પણ ‘ફેંસલો’માં અર્થઘણા ગુજરાતીમાં બદલાય એ જોતાં ‘નિર્ણય’ પર પસંદગી ઉતરી. ‘The Witch’ એટલે ‘ચૂડેલ’ કે ‘ડાકણ?’ વાર્તાસન્દર્ભમાં ‘ચૂડેલ’ વધુ પ્રયોજક લાગતું હતું. આવી તો અનેકાનેક ચર્ચાઓ શિબિર દરમિયાન થઈ. વાર્તાવાચન દરમિયાન રમૂજ, વિનોદ અને હાસ્યની છોળો ઊડતી રહી. બંને દિવસે સાંજે સાગરકાંઠાનો સૂર્યાસ્ત પણ મંડળીએ માણ્યો.

હિમાંશી શેલતે અનૌપચારિક વાતોમાં સરસ મુદ્દો ઉખેળ્યો. વાર્તાસર્જક પોતે પોતાની વાર્તાનો અંગ્રેજી/હિન્દી, અનુવાદ આપતો હોય ત્યારે ‘આ તો મારી પોતાની જ વસ’

એવા ખ્યાલમાં વધુ પડતી છૂટ લઈ લેતો હોય એવું બને. તો એ કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય? ચર્ચાઓ દરમિયાન બીજો એક મુદ્દો પણ ઉપરચો. અનુવાદક પોતે એક વાર્તાકાર હોય ત્યારે વાર્તાકળા અને લક્ષ્યભાષા પરના પોતાના પ્રભુત્વને કારણે મૂળ વાર્તામાં શબ્દો/વાક્યો કે શબ્દસમૂહો અર્થપ્રત્યાયન માટે ઉમેરે કે દૂર કરે તે વાજબી ગણાય ખરું? આ મુદ્દા પરથી રમણ સોનીએ અનુવાદનાં શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રીયતા વિષે અછડતી ચર્ચા છેડી અને સારો, મૂળને વફાદાર, નબળો અનુવાદ – કેવા હોય તેની વાત કરી. અને વફાદાર અનુવાદ પણ વાંચવે ગુજરાતી તો લાગવો જ જોઈએ – એમ કહ્યું. શરીફા વીજળીવાળાએ મેઘાણીનાં અનુસર્જનો અને ગિરીશ કર્નાડના અનુવાદો વિષે પણ ઉલ્લેખ કર્યો,

અંગ્રેજી ભાષામાં આપણી પાસે આવતા મૂળને અન્યાયકર્તા અનુવાદો વિષે પણ માહિતી આપી.

અવારનવાર વાંચવા મળતા રેઢિયાળ ગુજરાતી અનુવાદો મૂળ વાર્તાના મર્મનો વધ કરતા લાગે છે તેને બદલે અકાદેમી જેવી સંસ્થાઓએ સૂચિત પ્રકાશિત અનુવાદો માટે આવા કાર્યશિબિર પ્રયોજવા જોઈએ એવી પ્રતીતિ પ્રત્યેક શિબિર-પ્રતિભાગીને થઈ એમાં જ આ કાર્યશિબિરની સાર્થકતા. ભોજન-આવાસ ઇત્યાદિની સરસ વ્યવસ્થા અને સુંદર નૈસર્ગિક માહોલ છોગામાં.

બે દિવસને અંતે, વાર્તા-અનુવાદોની તેમજ અનુવાદક-મિત્રોની સમજભરી નિકટતા વધી એ પણ આ શિબિરની પ્રસન્ન ફલશ્રુતિ. □

- પ્રાદેશિક ભાષામાં રચાયેલી વાર્તા પ્રથમ અંગ્રેજી કે હિન્દીમાં આવે અને પછી ગુજરાતીમાં. એટલે મૂળ કૃતિનું સત્ત્વ જાળવવાનો પડકાર રહે. તે સાથે અંગ્રેજી/હિન્દી અનુવાદમાં કંઈક ચૂકી જવાયું હોય તો એ ક્ષતિની પણ ગુજરાતી અનુવાદ પર અસર થવાની. આમ છતાં અનુવાદ(વાર્તાનો) પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય આપે અને આપણા પ્રદેશની વાર્તા ક્યાં ઊભી છે એનોય નિર્દેશ કરે એટલી એની આવશ્યકતા.
- કથાસાહિત્યમાં વપરાતા અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચિત ગુજરાતી પર્યાયોની શોધ અને તદ્દુવિષયક ચર્ચા કેટલી આવશ્યક છે એ પણ આ શિબિર દ્વારા સમજાયું. સમયની ખેંચને કારણે એ દિશામાં જવાયું નહીં પણ નાનકડી મંડળીમાં આવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ એમ લાગે છે. નિજાનંદે પણ આવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળવો રહ્યો.

હિમાંશી શેલત (સંયોજક)

૧. ડ્રમંડનું ગુજરાતી વ્યાકરણ?

પ્રિય રમણભાઈ,

પ્રત્યક્ષના જૂન-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૫ના અંકમાં હર્ષવદન ત્રિવેદીએ લખેલા ઊર્મિ દેસાઈકૃત પુસ્તકના અવલોકનમાં રજૂ કરાયેલા એક વિચાર વિશે દીપક મહેતાનો પત્ર ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. પોતાના અવલોકનમાં હર્ષવદન ત્રિવેદીએ આ મુદ્દો કર્યો છે : ‘ડ્રમંડે સંસ્કૃતના જાણકાર કોઈ ગુજરાતી શાસ્ત્રી પાસે આ વ્યાકરણ લખાવી તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો કે કેમ એ પણ તપાસનો વિષય છે.’ દીપક મહેતાને આ વિધાન વાંચી ‘દુઃખદ આશ્ચર્ય’ થયું છે. એમણે આવી શંકા કેમ ટકી શકે તેમ નથી એનાં ચાર કારણો આપ્યાં છે અને પત્રના અંતે ડૉ. રોબર્ટ ડ્રમંડ અને એમના પુસ્તક વિશે વધુ માહિતી મેળવવા માટે પોતાનું પુસ્તક ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર (૨૦૧૫) જોવાની ભલામણ કરી છે. હર્ષવદન ત્રિવેદી જેવા અભ્યાસી વિદ્વાન પાસે આવી શંકા રજૂ કરવા માટેનાં કારણો હશે જ. પણ હું પત્રલેખકની એ વાત સાથે સમ્મત થાઉં છું કે આ ગ્રંથ ‘અનુવાદ’ ન હોઈ શકે, છતાં આ સંદર્ભે બે-ત્રણ મુદ્દા કરવા મને જરૂરી જણાય છે.

○ ડ્રમંડે ગુજરાતી (અને મરાઠી)^૧ મૂળાક્ષરો અને વાક્યોની માહિતી આપતી વખતે સંસ્કૃત વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો—‘વ્યંજન માટે હલ્, સ્વરો માટે અચ્, નામપદ માટે સુબન્ત, આખ્યાત માટે તિડન્ત’^૨—નો પ્રયોગ કર્યો છે એ બાબત અંગે હર્ષવદન ત્રિવેદીએ પોતાના અવલોકનમાં ખાસ ધ્યાન દોર્યું છે. એમની ઉપર જણાવેલી શંકા પણ આ પછી તરત આવે છે. ડ્રમંડ જેવી પશ્ચિમી વ્યાકરણશાસ્ત્રથી પરિચિત વ્યક્તિ અંગ્રેજી ભાષામાં અને મુખ્યત્વે યુરોપીય

વાચક માટે રચાયેલા—દીપક મહેતા પોતે જ લખે છે કે આ વ્યાકરણ ‘મુંબઈ ઇલાકામાં કામ કરતા અંગ્રેજો—સરકારી અમલદારો અને પાદરીઓ—ને મદદરૂપ થવા’^૩ લખાયેલું. ‘ગુજરાતી વ્યાકરણ’માં સંસ્કૃત વ્યાકરણની શબ્દાવલિ કયા શાસ્ત્રસંવર્ધનાર્થે પ્રયોજે છે, અથવા પ્રયોજી હોઈ શકે, એ વિશે પત્રલેખકે, એમની પાસેથી અપેક્ષિત, કશો પ્રકાશ પડ્યો નથી.

○ અર્વાચીન ભારતના બૌદ્ધિક ઇતિહાસ ઉપર સન્નિષ્ઠ કામ કરનાર હરકોઈ વ્યક્તિને એ જાણ હોય જ કે ઓગણીસમી સદીમાં, અને એની આગલી-પાછલી સદીઓમાં, યુરોપીય વિદ્વાનોએ જે કામ કર્યાં તેમાં આપણા પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓની મૂલ્યવાન ભૂમિકા હતી. અહીંના ગ્રંથોની ભાળ મેળવવાથી માંડીને એમને વાંચવામાં, એમનું સંપાદન કરવામાં, એમના અનુવાદ કરવામાં અને એના અભ્યાસમાં એતદેશીય વિદ્વાનોની ભૂમિકા અભ્યાસીઓને સર્વવિદિત છે (સર. રોશર ૧૯૮૬: ૩ અને નોંધ ૧૧, ૪૯-૫૧; અને હવે વીરચંદ ધરમસી ૨૦૧૨: ૨૩-૩૦). દા.ત., એચ. એચ. વિલ્સન લખે છે કે પુરાણો ઉપર સંશોધન કરવા માટે –

I employed [‘several able Pandits’] to prepare a minute index of each of the Purānas. This was not a mere catalogue of chapters, or sections, or heads of subjects, but a recapitulation of the subjects of every page and almost every stanza in each page [...]. These indices were drawn up in Sanscrit. To convert them into English I employed several native young men, educated in the Hindú college, and well conversant with our language, and to them the Pandits explained the Summary which they had compiled (ઉ. રોશર ૧૯૮૬: ૩).

ઘણા ક્રિસ્ટાઓમાં આ સ્થાનિક પંડિતોનાં નામનિર્દેશ દેવાનું કે એમનો ઋણસ્વીકાર કરવાનું આ

‘વિદ્વાનો’એ ટાળ્યું છે. બર્ટન અને આબર્નાટના નામે હાલ બોલતો કામસૂત્રનો અનુવાદ પંડિતોએ (શિવરામ ભીડેએ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની મદદથી) કરેલો એ હવે, વીરચંદ ધરમસીના તદ્વિષયક સંશોધનને કારણે, ઘણું જાણીતું છે (સર. વીરચંદ ધરમસી ૨૦૧૨: ૧૪૮-૧૫૧). —અને આવા કિસ્સા એકલદોકલ નથી એ આ ક્ષેત્રમાં કરતા વિદ્વાનોથી અજાણ્યું નથી.

મુગલયુગ દરમ્યાન ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ થયેલો. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ફૈઝી, મુલ્લા શીરી, દારા શુકોહ જેવા વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાંથી ફારસીમાં આ અનુવાદ કરેલા. પણ આ ‘અનુવાદો’ની પ્રક્રિયા, હોડીવાળાએ બતાવી છે તેમ, આવી હતી: પહેલાં હિન્દુ શાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃત ગ્રંથોની ‘સમજૂતી’ દેશી ભાષામાં તૈયાર કરતા અને ત્યાર બાદ એ ‘સમજૂતી’ની ‘સમજણ’ ફારસી અનુવાદકને આપતા (સર. વિલ્સને ઉપર જે લખ્યું છે તે: ‘to them the Pandits explained the Summary which they had compiled’) અને ત્યાર બાદ જે તે ફારસી ભાષાવિદ એનું ફારસીમાં રૂપાંતર કરતા. જાણીતા ભારતવિદ અલબીરુની વિશે પણ સખાઉએ લખ્યું છે કે, ‘he seems to have read Indian books with the aid of Pandits and to have written his translation simply from their dictation’ (સર. હોડીવાલા ૧૯૩૯/૧૯૮૪: ૫૬૪-૬૬). પ્રારંભિક તબક્કે કેટલાયે યુરોપીય વિદ્વાનોના અનુવાદો અને અભ્યાસો આ મુગલયુગીન અનુવાદપ્રક્રિયાથી ખાસ ભિન્ન નહોતા.

પરદેશી વિદ્વાનોને નામે ચડેલાં આવાં પુસ્તકો એ વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર રીતે, જાતમહેનતથી જ લખેલાં એવું તો રંગદર્શી મુઘ્ધ નવઅભ્યાસી માને. પણ ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોથી સુપરિચિત દીપક મહેતા પણ આવું માને? ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પુસ્તકો અને એમના કર્તાઓને દીપક મહેતાએ એ સમયના બૌદ્ધિક ઇતિહાસના વ્યાપક સંદર્ભમાં જોયા હોત તો હર્ષવદન ત્રિવેદીની ટિપ્પણીનું હાર્દ એમને સમજાયું હોત, કદાચ.

ગુજરાતી વ્યાકરણોના સંદર્ભમાં હોપ અને ટેલર પર તત્કાલે થયેલા આક્ષેપોનો નિર્દેશ કરવાનું ઊર્મિબહેન જેવાં

અભ્યાસી ચૂક્યાં નથી તો હર્ષવદન ત્રિવેદીએ પણ પોતાના અવલોકનમાં એ વિશે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પણ જો પાશ્ચાત્ય લેખકો ગુજરાતી પંડિતોનો આશ્રય લેતા હોય તો એ સદીના પહેલા દાયકામાં કોઈ લેખક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાનાં ‘પહેલવહેલાં’ કહેવાતાં વ્યાકરણ લખે તો એ વિશે શંકા થવી સ્વાભાવિક છે.

એ સિવાય, ડ્રમંડના આ પુસ્તકમાં પારસીઓને લગતા, ઐતિહાસિક રીતે મહત્ત્વના ગણાતા, ‘સોળ શ્લોકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ જોવા મળે છે (૧૮૦૮: ‘પારસી તથા પરશેણ’ હેઠળ). આ શ્લોકો આકા અધ્યારુ નામક પંડિતે સંસ્કૃતમાં રચ્યા હતા (સર. શિમટ ૧૯૬૨).’ ડ્રમંડે આ શ્લોકોના અનુવાદ વિશે કશો નિર્દેશ મૂક્યો નથી એટલે આપણે તો મુઘ્ધ રીતે એમ જ માની લેવાનું કે એમણે એ અનુવાદ સ્વયં સંસ્કૃતમાંથી અંગ્રેજીમાં કર્યો હતો! અને જો એમ માનીએ તો ડ્રમંડ ગુજરાતી અને મરાઠી, વળી મલયાળમ ઉપરાંત સંસ્કૃતના પણ પંડિત હતા એમ માનવું રહે! એ કાળે આટલી બધી ભાષાઓ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા અંગ્રેજ અમલદારનું નામ, અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ, આટલી ઝડપથી ભુલાઈ જાય અને એમના વિશે ભાગ્યે કશી માહિતી સચવાઈ હોય એ મોટું આશ્ચર્ય!

ટૂંકમાં, ડ્રમંડે પોતાનું પુસ્તક લખવા માટે સ્થાનિક પંડિતોની મદદ નહીં જ લીધી હોય એમ, તત્કાલીન બૌદ્ધિક ઇતિહાસની વિગતો જોતાં, માની શકાતું નથી.

○

આ પત્રમાં દીપક મહેતાએ એમના પત્રમાં કેટલીક જાણીતી—અને હવે નવાં સંશોધનોને કારણે અમાન્ય બનેલી—વિગતોની સાથે એક નવી, અગત્યની વિગત મૂકી છે, અને એ આ : ડ્રમંડે ઇલસ્ટ્રેશન્સ લખ્યું એ પૂર્વે ૧૭૯૭માં ગ્રેમર ઓવ ધ મલબાર લેંગ્વિજ લખ્યું હતું, જેની પ્રસ્તાવનામાં ડ્રમંડે, દીપક મહેતા લખે છે તે પ્રમાણે, ‘બહેરામજી છાપગરનો અને તેમણે બનાવેલાં ગુજરાતી બીબાંનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલું જ નહિ, તેના નમૂના પણ મૂક્યા છે’ (૨૦૧૫-બ: ૪૩).

આ બાબત ખૂબ મહત્ત્વની છે, બેશક. પણ દીપક મહેતાએ ‘ડો. રોબર્ટ ડ્રમંડ અને તેમના પુસ્તક વિષે વધુ

માહિતી માટે' પોતાનું જે પુસ્તક જોવાની ભલામણ કરી છે તે ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકારમાં આ મલબારી ભાષાના વ્યાકરણનો કે બહેરામજી છાપગરનો કે એમણે બનાવેલાં ગુજરાતી બીબાંનો કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી. આ પુસ્તકમાં ડ્રમંડ વિશે ચર્ચા 'પ્રથમ ગુજરાતી પુસ્તક' એ લેખમાં તથા 'ગુજરાતી મુદ્રણ, ભાષા અને લિપિ' એ લેખમાં કરવામાં આવી છે (જુઓ, ૨૦૧૫-અ અને ૨૦૧૫-ક), પણ બન્નેમાંથી એકે લેખમાં મલબારી વ્યાકરણ વિશે કે એમાં જોવા મળતાં ગુજરાતી બીબાં વિશે કશો જ ઉલ્લેખ નથી.

દીપક મહેતાનો લેખ 'પ્રથમ ગુજરાતી પુસ્તક' અગાઉ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિકમાં 'આપણું પહેલું પુસ્તક : વ્યાકરણ, શબ્દસંગ્રહ અને બીજું ઘણુંબધું' એવા નામ હેઠળ ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયો હતો (ફાગુસત્રૈ ૭૨ (૪): ૩૨-૩૮). આ લેખ ત્યાર બાદ એ જ નામથી ૨૦૧૦માં એમના પુસ્તક ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ પુસ્તકમાં પુનઃપ્રકાશિત કરાયો હતો (૫૦ ૧૦-૧૮). અને છેલ્લે, ૨૦૧૫માં, ત્રીજી વાર, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકારમાં કશા જ ફેરફાર વિના ફરી પુનર્મુદ્રિત કરાયો છે (૫૦ ૮૨-૮૮). (જોકે, દીપક મહેતાએ એમના તાજેતરમાં, ૨૦૧૫માં, પ્રકાશિત પુસ્તકનો જ સંદર્ભ દેવો મુનાસિબ માન્યો છે!)

એટલે કે, દીપક મહેતાએ ૨૦૦૭થી ૨૦૧૫ સુધી, નવ વર્ષોમાં, ત્રણેમાંનાં એક પણ સ્થળે ડ્રમંડ વિશે ચર્ચા કરતી વખતે એમના મલબારી ભાષાના વ્યાકરણનો કે એમાં છપાયેલાં ગુજરાતી બીબાંનો નિર્દેશ કર્યો નથી. આ વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે. આપણે એમ ચોક્કસ કહી શકીએ કે એમને આ બાબતની જાણકારી હોત તો તેઓ, એમની આગવી શૈલીમાં, ગુજરાતી વિદ્વજ્જગતનું આ વિશે ધ્યાન દોર્યા વિના ન રહ્યા હોત. આ એટલા માટે પણ ખરું કે કે એમણે એ પુસ્તકની પ્રકાશન સાલ ૧૭૮૭ આપી છે. તેઓ અન્યત્ર લખે છે: '૧૭૮૭ પહેલાં ગુજરાતી મુદ્રણની સગવડ જ નહોતી. એટલું જ નહીં, ૧૭૮૭માં ગુજરાતી મુદ્રણની શરૂઆત થઈ તે પણ આજના ગુજરાત રાજ્યમાં આવેલા કોઈ સ્થળે નહીં' (૨૦૧૫-અ: ૧૩). એટલે, જો મલબારી ભાષાના વ્યાકરણમાં ૧૭૮૭માં ગુજરાતી બીબાંના

નમૂના હોવાની એમને જાણકારી હોત તો એમણે એનો નિર્દેશ, વિશિષ્ટ રીતે, કર્યો જ હોત. અસ્તુ.

મારા મિત્ર મેહલી ભાંડૂપવાલાએ ખાંખત કરીને ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિકમાં જે કેટલાક ભૌંય ભાગનારા શોધનિબંધો લખ્યા છે તેમાં એક 'અઢારમી સદીમાં ગુજરાતી છાપાકામ' છે (સર. ભાંડૂપવાલા ૨૦૧૪). ડ્રમંડના ૧૭૮૮માં પ્રકાશિત મલબારી ભાષાના વ્યાકરણમાં બહેરામજી છાપગરની અને એમણે બનાવેલા ગુજરાતી બીબાંના નમૂનાને લગતી વિગત સચિત્ર, સર્વપ્રથમવાર આ નિબંધમાં મુકાઈ. (જી હા, આ વ્યાકરણ સને ૧૭૮૮માં પ્રકાશિત થયેલું; દીપક મહેતા લખે છે તેમ ૧૭૮૭માં નહીં.) મારી જાણમાં આ વિગત મેહલી ભાંડૂપવાલાના પૂર્વોક્ત લેખ પહેલાં ગુજરાતીમાં કદી લખવામાં આવી નહોતી.^૪

મુદ્દો કેવળ એટલો જ કે આ અત્યંત મહત્વની વિગત માટે જેમાં આ વિગત છે જ નહીં તે પોતાના ત્રીજી વાર પુનર્મુદ્રિત થયેલા લેખને સમાવતા પુસ્તકનો નિર્દેશ કરવાને બદલે, અથવા તેની સાથે સાથે, દીપક મહેતાએ ભાંડૂપવાલાના ઉપરોક્ત શકવર્તી નિબંધનો સંદર્ભ આપવાની જરૂર હતી.^૬

○

ત્રીજો મુદ્દો ડ્રમંડના પુસ્તકને 'ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું વ્યાકરણનું પુસ્તક' ગણાવવા સંદર્ભે છે. પ્રશ્ન એ છે કે 'ગુજરાતી' એટલે શું, 'ગુજરાતી ભાષા' એટલે શું, અને 'ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ' એટલે શું? ગુજરાતી ભાષાના પંડિતો ભરતેશ્વરબાહુબલિ ઘોર અને ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસને ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ કૃતિઓ તરીકે ગણાવે છે, અને એમનો સમય ઈસ.ની બારમી સદી હોવાનું જણાવે છે. પંદરમી સદીમાં ભાલણ આ ભાષાને 'ગુજરભાષા' કહી ઓળખાવે છે. ઈ. ૧૩૮૪ના મુઘલાવબોધઐક્તિકમાં જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ, ભલે પરોક્ષ રૂપે તો એમ, મળે છે (સર. કે. હં. ધ્રુવ ૧૮૮૮/૧૮૮૫; હં. હં. ધ્રુવ ૧૮૮૩; ટ્રિયસર્ન ૧૯૦૨), જેનો અછડતો નિર્દેશ હર્ષવદન ત્રિવેદીએ એમના અવલોકનના અંતે કર્યો છે, સોળમી સદીમાં સાધુ સુંદર ગણિના ઉક્તિરત્નાકરમાં પણ એ સમયની રાજસ્થાની અને એની સમકાલીન કેટલીક

બોલીઓની વ્યાકરણીય સામગ્રી મુકાઈ છે (સર. જિનવિજયજી ૧૯૫૭). વાયકોની જાણ માટે નોંધું કે આ કૃતિમાં વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિગત શબ્દાવલિના માધ્યમે આપવામાં આવ્યું છે.

ડ્રમંડનું પુસ્તક (મરાઠી અને અંગ્રેજી ઉપરાંત) ગુજરાતી ભાષાની વ્યાકરણની કેટલીક, સાવ પ્રાથમિક, વિગતોને રજૂ કરતું હોવાથી, કે એમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રયોગ થયો હોવાથી, કે એક પરદેશી અંગ્રેજીની કલમે લખાયેલું હોવાથી, કે 'મુદ્રિત' હોવાથી એને 'ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું વ્યાકરણ પુસ્તક' ગણવું એ કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી. આ પ્રકારના ઔક્તિકો કે ઉક્તિરત્નાકરો સાથે ડ્રમંડના પુસ્તકનો સીધો સંબંધ ન સ્થાપી શકાય તો પણ એને પહેલું વ્યાકરણનું પુસ્તકનું બહુમાન આપવું કે કેમ એનો વિચાર કરવો રહે. ડ્રમંડ એમના મલબારી ભાષાના વ્યાકરણને સ્પષ્ટ રીતે 'ગ્રેમર અવ ધ મલબાર લૅંગ્વિજ' કહે છે જ્યારે આ પુસ્તકને 'ઇલસ્ટ્રેશન્ઝ અવ ધ ગ્રમેટિકલ પાર્ટ્સ અવ ધ ગુઝરાતી, મહરટ્ટ, એન્ડ ઇંગ્લિશ લૅંગ્વિજિઝ' કહે છે, એ પણ આપણે ધ્યાને લેવું જોઈ. લેખક પોતે જ્યારે જે પુસ્તકને 'ગ્રેમર' તરીકે ન ઓળખાવતા હોય ત્યારે આપણે એને 'વ્યાકરણ' તરીકે ખપાવવા ઉદ્યમ કરીએ તો એ આપણી નાદાન મુગ્ધતા કહેવાય.

નડિયાદ;
૧૮ એપ્રિલ, ૨૦૧૬

હેમન્તનાં વંદન
9723113737

પાઠનોંધ:

- ૧ આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી, મરાઠી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ ભાષાની કેટલીક વિગતોનાં કોષ્ટકો હોવા છતાં આપણા વિદ્વાનો એને 'ગુજરાતી વ્યાકરણ' તરીકે જ જુએ છે; એને આપણે નરગીસીવૃત્તિ કહીશું?
- ૨ ભગવાન પાણિનિનાં માહેશ્વર સૂત્રોમાં તમામ વ્યંજનોનો સમાવેશ 'હલ્' સંજ્ઞામાં અને સર્વે સ્વરોનો નિર્દેશ 'અચ્' સંજ્ઞામાં થાય છે. બીજું, ડ્રમંડ 'તિડન્ત'ને 'તીગંત' લખે છે.
- ૩ જોકે, ડ્રમંડ આ પુસ્તકની અર્પણપત્રિકામાં લખે છે કે, 'the following pages, chiefly intended to assist the studies of his young countrymen [scil. the English] ... and also to encourage those liberal minded Natives who [...] aspire to learn our

- language, are inscribed'.
 ૪ ડ્રમંડ વિશે કરેલાં લખાણોમાં દીપક મહેતાએ આ અત્યંત મહત્ત્વના અનુવાદની કે એના ઐતિહાસિક મહત્ત્વની કશી જ નોંધ નથી લીધી.
 ૫ અલબત્ત, અન્યત્ર આ વિગત નોંધાઈ છે, સર. દા.ત. નાયક (૧૯૭૧: ૧.૨૮૩; ૩.૧૮૨૭).
 ૬ વળી, આ નિબંધમાં ભાંડૂપવાલા બતાવે છે તેમ, જેમાં ગુજરાતી અક્ષરો પ્રથમ વાર પ્રયોજાયા હોય એવું, આપણું 'પ્રથમ પુસ્તક', આપણે અત્યાર સુધી માનતા આવ્યા છીએ તેમ, ૧૮૦૮માં પ્રકાશિત થયેલું ડ્રમંડનું 'ગુજરાતી વ્યાકરણ' નથી, પણ બહેરામજી છાપગરે છેક ૧૭૯૮માં પ્રકાશિત કરેલું પુસ્તકે અવસતા છે અને એની એક પ્રત લંડનની બ્રિટિશ લાઇબ્રરીમાં સચવાઈ છે (સર. ૨૦૧૪: ૧૬-૨૦).

સંદર્ભ:

ત્રિવેદી, હર્ષવદન. ૨૦૧૫. ગુજરાતી વ્યાકરણવિચારના ઇતિહાસની આવકાર્થ દિશામાં. ઊર્મિ ઘનશ્યામ દેસાઈ, ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષનું અવલોકન. પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫, પૃ. ૧૩-૩૨.
 ધ્રુવ, કેશવ હર્ષદ ૧૮૮૮/૧૯૯૫. મુગ્ધાવબોધઔક્તિક, તદીય, દિવાન બહાદૂર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સંશોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથ ૧, સાહિત્ય અને વિવેચન, પૃ. ૨૫૨-૨૬૬. અમદાવાદ: ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન.
 ભાંડૂપવાલા, મેહલી. ૨૦૧૪. અઢારમી સદીમાં ગુજરાતી છાપાકામ. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક ૭૯ (૩): ૭-૩૩.
 મહેતા, દીપક. ૨૦૧૫-અ. ગુજરાતી મુદ્રણ, ભાષા અને લિપિ. તદીય, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પૃ. ૧૩-૨૬. અમદાવાદ: રંગદ્વાર પ્રકાશન.
 મહેતા દીપક, ૨૦૧૫-બ. ડ્રમંડનું વ્યાકરણ અનુવાદ?! પત્રચર્યા. પ્રત્યક્ષ ૨૪ (૪): ૪૩.
 મહેતા, દીપક. ૨૦૧૫-ક. પ્રથમ ગુજરાતી પુસ્તક, તદીય, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પૃ. ૮૨-૮૯. અમદાવાદ: રંગદ્વાર પ્રકાશન. (= તદીય, ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ, પૃ. ૧૦-૧૮.)
 જિનવિજય મુનિ. ૧૯૫૭. ઉક્તિરત્નાકર. જયપુર: રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વાન્વેષણ મંદિર.
 Dharamsey, Virchand. 2012. *Bhagwanlal Indrajī: The First Indian Archaeologist: Multi-disciplinary Approaches to the study of the past.* Vadodara: Darshak Itihas Nidhi
 Dhruva, H. H. 1893. *Mugdhavābodhamauktika* In E.

૧૮૮૧
ઓગણીસમી ૨૦૧૬ ૪૭

Delmar Morgan (ed.), *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists*, vol. 1, *Indian and Aryan Sections*, pp. 315-330. London: The Committee of the Congress.

Drummond, Robert. 1799. *Grammar of the Malabar Language*. Bombay: Courier Printing Office.

Drummond, Robert. 1808. *Illustrations of the Grammatical Parts of the Guzerattee, Mahratta & English Languages*. Bombay: Courier Press.

Grierson, G. A. 1902. *The Mugdhavabodhamauktika and Old Gujarati. The Journal of the Royal Asiatic Society*, July 1902, pp. 537-555.

Hodiwala, Shahpurshah Hormasji. 1939/1994. *History of Indian Muslims* [Original title: *Studies in Indo-Muslim History*]: *Critical Commentary on Eliot and Dowson's History of India as Told by Its Own Historians*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.

Naik, Bapurao S. 1971. *Typography of Devanagari*. 3 vols. Bombay: Directorate of Language.

Schmidt, H. P. 1962. The sixteen Sanskrit śloka of Ākā Adhyāru. *Bulletin of the Deccan College Research Institute* 21: 157-196.

૨. 'પ્રતિભાવક'ના રહસ્ય પરથી છેવટે પડદો ઉંચકાયો

પ્રિય રમણભાઈ,

આપને યાદ હશે કે મેં થોડાં વર્ષો અગાઉ સુમન શાહના પુસ્તક *સિદ્ધાન્તે ક્ષિત્રી સમીક્ષા* લખી હતી (જુઓ *પ્રત્યક્ષ જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૦૦૮*). તેમાં અમુક મુદ્દે મારે તેમની ટીકા કરવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ ઉદ્દેશ સામયિક (જાન્યુ. ૨૦૧૦)માં 'પ્રતિભાવક' એવી સહીથી મારી સમીક્ષાને 'ઊડઝૂડ અને ડોળઘાલુ' ગણાવી મારી ઉપર પસ્તાળ પાડતું અને સુમન શાહની વિદ્વત્તાની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરતું એક લખાણ આવ્યું હતું.

તમને, મને, મિત્રોને, અને ગુજરાતી સાહિત્ય તથા સુમન શાહથી વાકેફ સર્વ કોઈને ખાતરી હતી જ કે આ લખાણ સુમન શાહનું છે. છતાં, એ પછીના અંકમાં ઉદ્દેશના તંત્રી સ્વ. પ્રબોધ જોશીને તમે તથા બીજાં કેટલાંક વાચકોએ, અને મેં, એ લખનાર છન્નનામધારી પ્રતિભાવક કોણ છે એ જાણવા, એ લેખકની અધિકૃત ઓળખ છતી કરવાની માગણી કરી પણ તંત્રીએ કોઈ મચક આપી નહોતી. એ વાત તો ખેર પછી વીસરાઈ ગઈ.

થોડા વખત પહેલાં સુમન શાહનું *નિસ્બતપૂર્વક* નામનું પુસ્તક (૨૦૧૧, પાર્શ્વ પ્રકાશન) મારા હાથમાં આવ્યું. ફૂટહલવશ મેં તેને ખોલીને જોયું તો તેમાં ઉપરોક્ત પ્રતિભાવકવાળો લેખ પણ જોવા મળ્યો! એ સાથે જ પ્રતિભાવક કોણ એ રહસ્ય પરથી પડદો ઊઠી ગયો. ફાંટાબાજ કુદરતના આ કરિશ્માથી મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે સત્યને બહુ લાંબા સમય સુધી ઢાંકી રાખી શકાતું નથી. વિડંબના એ વાતની છે કે જે વાત ગુપ્ત રાખવા માટે સ્વ. પ્રબોધ જોશી આજીવન અડીખમ રહ્યા અને પોતાના લેખકની ગુપ્તતાના રક્ષણ માટે ઝઝૂમ્યા તે વાત, હવે, એ 'પ્રતિભાવક'ને હાથે જ, બહાર આવી ગઈ છે. એ લખાણ સુમન શાહનું હતું એ વાત હવે અધિકૃત બની છે. જોકે એમના પોતાના જ પુસ્તકમાં એ લખાણ, એ લખાણ મૂળે પ્રતિભાવકની સહીથી લખાયું હતું એવી કોઈ સ્પષ્ટતા વિના જ, સમાવાયું છે.

આ પુસ્તક વાંચતા એ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી કે 'કાલપુરુષ'ને 'સાહિત્યદેવતાની પ્રતિમા' સાથે ગાઢ intertextual સંબંધ છે અને 'વિવેચનની પ્રક્રિયા'ને વિવેચનના ઇતર પ્રયોજનો સાથે પણ સંબંધ છે. આ બંને લેખો પહેલી વાર પ્રકાશિત થયા એ જમાનામાં સુમન શાહનાં 'ખેવના' અને 'નિસ્બત' બન્ને કેટલાંક વર્તુળોમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યાં હતાં તે આજે પણ ઘણાંને યાદ હશે. (યુવાનોએ પોતાના વયવરિષ્ઠો પાસે વધુ માહિતી મેળવવી. કેમકે આ માત્ર ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન છે. તે પુસ્તકોમાં નહીં મળે. આજની ભાષામાં કહીએ તો encoded knowledge છે અને પાસવર્ડ વયવરિષ્ઠો પાસે છે.)

આ પુસ્તકમાં સુમન શાહ એક વેદાન્તીની ભૂમિકામાં જોવા મળે છે. કેટલાક લેખો તેમણે પોતાના આ જગતમાંના દરજ્જા અંગે સતત સભાન રહીને લખ્યા છે તો સામયિકી નામના વિભાગમાં તેમનાં 'સ્વ'નું વિગલન થઈ જાય છે, અને તેઓ પોતાના જ કર્તૃત્વને પોતાનાથી જ દૂર થઈને સાક્ષીભાવે જુએ છે. શ્રી શાહે સામયિકી વિભાગનો ઉપયોગ જે રીતે કર્યો છે તે રસપ્રદ છે. તેનો અભ્યાસ કરતાં મેં નોંધ્યું કે આ કટારનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના ટીકાકારનો તિરસ્કાર કરવા માટે તથા પ્રશંસકનો પુરસ્કાર કરવા માટે કર્યો છે. આ બંનેનાં ઉદાહરણો હું નીચે આપી રહ્યો છું.

સૌ પહેલાં ટીકાકારના તિરસ્કારનું ઉદાહરણ લઈએ - સામયિકી-૧માં સુમન શાહ લખે છે,

‘પ્રત્યક્ષ (જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૯)માં અમારું સવિશેષ ધ્યાન ખેંચાયું સુમન શાહના વિવેચનગ્રંથ સિદ્ધાન્તે કિમ્?-ના હર્ષવદન ત્રિવેદીના લખાણથી. આખું ચોંકાવનારું લાગ્યું, કેમકે લેખકના કહેવાનો ટૂંકસાર એ છે કે સુમન શાહ સિદ્ધાન્ત કશો સમજ્યા જ નથી! એટલે તાબડતોબ લાઈબ્રેરીમાંથી અમે પુસ્તક લઈ આવ્યા. જોયું, તો ઉદ્દેશની છે એવી ડબલ કાઉન સાઈઝનાં ૨૯૮ પાનાંનો એ ગ્રંથ છે ને એમાં ૪૨ લેખો છે. અમને સમજાયું કે ગ્રંથકાર સુમન શાહને લેખકે ખાસ કશી મહેનત લીધા વિના જ ઉતારી પાડ્યા છે’ (નિસ્ખતપૂર્વક, પૃ. ૩૧૭).

ત્યાર બાદ એમણે સ્વયં પોતાના ગ્રંથનું વિવેચન કર્યું. જુઓ :

‘એરિસ્ટોટલ, મુનિ ભરત, લૉન્જાઈનસનો ઉદાત્ત તત્ત્વવિચાર તથા સર્જકતા, ભાવકતા, ભાવન અને વિવેચન, કલા અને સાહિત્યકલા, સાહિત્યિક વાદ-વિચારણા, સાહિત્યસ્વરૂપ-સિદ્ધાંત, પશ્ચિમની સાહિત્યવિવેચના, વિવેચનનાં વિવિધ સ્તરો, અવલોકન/સમીક્ષા, પ્રત્યક્ષ વિવેચન વગેરે વગેરે કઠિન વિષયો વિશેનાં સંકુલ છતાં સુગમ અનેક લેખોથી સમગ્ર ગ્રંથ સમૃદ્ધ બની આવ્યો છે’ (એજન).

આ વાંચતાં આઘાત, આશ્ચર્ય અને રમૂજ જેવી વૃત્તિઓ એકસાથે આવે પણ ઉપરનું લખાણ સુમન શાહે જાતે જ લખ્યું છે. તેમની પાસે તેમના પોતાના ગ્રંથની નકલ ન હોવાથી તેઓ તાબડતોબ લાઈબ્રેરીમાં ગયા અને તેનાં કદ-પાનાં-લેખોની સંખ્યા વગેરેની જાણ પણ તેમને એ પછી જ થઈ!

હવે સામયિકીમાં એમણે પોતાના પ્રશંસકનો કઈ હદે પુરસ્કાર કર્યો છે તેનું ઉદાહરણ જોઈએ -

‘જયેશ ભોગાયતાનો ‘વિવેચક સુમન શાહ...’ લેખ એમના સમગ્ર વિવેચનકાર્યને ઊંડળમાં લેવા મથે છે (૨૫-૪૪). વિવેચકે ખરેખર શું કર્યું છે તે દર્શાવવા લેખકે અનેક સ્થાને વિવેચકના જ શબ્દોનો વિનિયોગ કર્યો છે. એ કાળજીનું મૂલ્ય છે. એ વિધાયક દષ્ટિનું મૂલ્ય છે. કેમકે એથી વિવેચનાત્મક વિવેકનો ચોક્કસ પ્રારમ્ભ થતો હોય છે. દરેક વિવેચકનું આવું અધ્યયનનિષ્ઠ વાચન થવું જોઈએ. અનેકો વડે થવું જોઈએ. તો સંભવ છે કે વિવેચનને વગર

વાંચ્યે દુર્બોધમાં ખપાવનારાઓની કટેવનો નાશ થાય. એ સત્યની પતીજ પણ પડે કે વિવેચન ગામના ગોવાળો માટે નથી લખાતું. લેખકે વિવેચકની ‘પિસ્તાળીસ વર્ષ પર્યન્તની વિવેચનપ્રવૃત્તિ’ને ‘એક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા’ કહી છે તેમાં એમની વિવેચના વિશેની સૂઝબૂઝ પરખાય છે. કેમકે કોઈ પણ સન્નિષ્ઠ વિવેચકનું કાર્ય, કૃતિ, કર્તા સિદ્ધાન્ત પ્રત્યક્ષ વગેરે વાનાંના મેળથી સમ્પન્ન થાય. તેમ છતાં, તે એક અવિરત પ્રક્રિયા હોય છે. વિવેચક સમગ્રને મુલવતી વખતે એ પ્રક્રિયાગત સંદર્ભની અવગણના ન કરાય. બાકી, વાક્યો કે તેના ગુચ્છ ચૂંટી તે પર મન ફાવે તેવી ટીકાટિપ્પણી કરવાનું કામ ઘણું સહેલું ગણાય. પણ આ લેખકે એ પ્રક્રિયાપરક ઇતિહાસને નહીં ભૂલનારું અઘરું કામ કરી બતાવ્યું છે. એમના એ અભિગમનું સ્વાગત થવું જોઈએ (પૃ. ૩૨૪).

પોતાના વિવેચનકાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતા જયેશ ભોગાયતાના આ લેખ ઉપર જેટલા ઓવારી ગયા છે એટલા એમની ‘પિસ્તાળીસ વર્ષની’ કારકિર્દીમાં ભાગ્યે કોઈ લેખ, લેખક કે કૃતિ ઉપર ઓવાર્યા હશે. આ પુસ્તક સુમન શાહે બીજા કોઈને નહિ પણ જયેશ ભોગાયતાને અર્પણ કર્યું છે એ પણ યોગાનુયોગ જ હશે!

આ પુસ્તકમાં કેટલાક ‘ઐતિહાસિક’ કહેવાય એવા લેખો સંગ્રહાયા છે. વિવેચન અને વ્યવસાયના સંબંધ વિશે કે વિવેચનની વ્યાવહારિક નિસ્ખત કઈ એ અંગે કોઈ જાણવા માગે તો તેને આ પુસ્તકમાંથી ઘણી સામગ્રી મળશે તેમ જ સાહિત્યના વ્યવહારુ પ્રયોજન વિશે પણ એક નવી જ સૂઝ લાધશે. અંગ્રેજીમાં વિવિધ ક્ષેત્રોના unofficial history પણ લખાય છે. ગુજરાતી વિવેચનનો કોઈ આવો ઇતિહાસ લખવા માગશે તો પણ તેને આ પુસ્તક રીફર કર્યા વિના ચાલવાનું નથી. ‘વિવેચન’નો ઉપયોગ કારકિર્દીની બઢતી ‘પ્રક્રિયા’માં તો ખરો જ પણ ટીકાકારોની ટીકા કરવામાં અને પ્રશંસકોનો પુરસ્કાર કરવામાં પણ, પોતાનું નામ ગુપ્ત રાખીને, કેવી રીતે કરાય એ જાણવા માટે સુમન શાહના આ ગ્રંથનું વાચન અનિવાર્ય (!) બનશે.

અમદાવાદ;
૨, મે ૨૦૧૬

હર્ષવદન ત્રિવેદી
9723555994

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૫

‘નાટ્યસંગ્રહ/નાટક સમીક્ષા’થી ‘હાસ્યસાહિત્ય: સમીક્ષા’

કિશોર વ્યાસ

આ સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કંઠસંપદા, કુમાર, ગઝલવિશ્વ, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિત ચેતના, ધબક, નવનીત સમર્પણ, નાટક, પરબ, પગલું, પરિવેશ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, લોકગુર્જરી, વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, શબ્દાલય, સન્ધિ, સમીપે, સંશોધન, સાર્થક, જલસો, સાહચર્ય અને હયાતી - કુલ ૩૦ સામયિકો.
૨. અડધા પાનમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકપરિચયો, પુન:પ્રકાશનો અહીં છોડી દીધા છે, તેમ પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યાં છે તથા પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી. -કિ.

નાટ્યસંગ્રહ/નાટક સમીક્ષા :

અમે અહીંથી નહીં જઈએ (સતીશ વ્યાસ) - પ્રભુદાસ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે, ૭૭-૮૧
 અશ્વમેધ (ચિનુ મોદી) - ભરત કાનાબાર, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૩-૬
 ઉમાશંકરનાં શેષ નાટકો (ઉમાશંકર જોશી) - ભીખાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૫-૭
 ઈડિપસ (સોફોકલિસ) - મનોજ માઠ્યાવંશી, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૨૨-૮
 ટેકચી (રૂપાં. કનૈયાલાલ ભટ્ટ) - નટવર હેડાઉ, તાદર્થ્ય, નવે., ૩૭-૮
 ઘોષયાત્રા (રાસવિહારી મણિયાર) - કેશુભાઈ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૩૨-૪
 અન્તોન ચેહ્કોવ્સ્કી નાટક : ત્રણ બહેનો - હસમુખ બારાડી, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૦-૪
 મેં ગંદેવીનો ગલો (સતીશ વ્યાસ) - ચીમનલાલ બી. કોળી, શબ્દસર, સપ્ટે., ૩૫-૪૩

સુયોધન (હસમુખ બારાડી) - ધ્વનિલ પારેખ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૭-૮

નાટક અભ્યાસ :

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં પ્રકૃતિનિરૂપણ - હિલર કે. ભોઈ, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૩૮-૪૧
 કાવ્યનાટક - રંગમંચ પ્રસ્તુતિનું સુંદર કલાસંમિશ્રણ - રાજેશ્વરી પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૭૪-૮
 ગુજરાતમાં નાટ્યશિક્ષણ - માર્કન્ડ ભટ્ટ, નાટક, ઓક્ટો-ડિસે., ૬-૧૩
 જીવનચરિત્રાત્મક નાટકોની નાટ્યાત્મકતા - હસમુખ બારાડી, કુમાર, મે, ૧૭-૮
 પરિત્રાણ નાટકમાં કૃષ્ણ - શૈલેષ ટેવાણી, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૬-૮૬
 બદલાતું નેપથ્ય - પ્રવીણ પંડ્યા, પરબ, એપ્રિલ, ૫૧-૫
 ભગવદજજુકીય: અખૂટ હાસ્યરસનું નાટ્યાત્મક સ્વરૂપ - રાજવી ઓઝા, શબ્દસર, માર્ચ, ૫૪-૮
 ભાગવત આધારિત બે નાટકો ‘પહલા રાજા (જગદીશચંદ્ર

માથુર), 'કથા એક કંસ કી (દયાપ્રકાશ સિંહા): એક અભ્યાસ
- ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૪-૭

મધ્યમવ્યાયોગમાં પ્રયુક્ત આશીર્વાચન - જાગૃતિ પંડ્યા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૮-૩૨

શાકુન્તલ: જીવશિવની આધ્યાત્મિક ઘટનાની માનુષી નાટ્યકથા
- અજિત ઠાકોર, પરબ, જૂન, ૨૯-૪૩

સારી રાત (બાદલ સરકાર, અનુ. પ્રતીભા અગ્રવાલ)
અવિસ્મરણીય અનુભવ - હરીશ ખત્રી, નવનીત સમર્પણ,
જુલાઈ, ૪૬-૯૮

સાંપ્રત ગુજરાતી રંગભૂમિ - ધ્વનિલ પારેખ, પરબ, ઓગસ્ટ,
૫૬-૬૬

નિબંધસંગ્રહ સમીક્ષા :

અભાવોનું ઐશ્વર્ય (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - પ્રેમજી પટેલ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨૯-૩૧

ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેન (ગીતા નાયક) - મોના લિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.,
૨૨૫-૨૮

- સેજલ શાહ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૧-૪

કેન્દ્ર અને પરિઘ (યશવંત શુક્લ) - દર્શના ધોળકિયા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૭-૮

છબિ ભીતરની (અશ્વિન મહેતા) - અજય રાવલ, શબ્દસર,
ફેબ્રુ., ૩૧-૯

જગરું (નટવરસિંહ પરમાર) - દિવાન ફરહાના મહેમુદશા,
પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૮૯-૯૦

- રમેશ ઓઝા, સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૬૧-
૭૨

દૂરના એ સૂર (દિગ્વીશ મહેતા) - યશોધર રાવલ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૩૪-૬

ધરતીની આરતી (સ્વામી આનંદ) - નલિન પંડ્યા, પગલું,
જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૧-૮

પવનવિદેહી (યજ્ઞેશ દવે) - મયંક કે. શાહ, તાદર્થ્ય, ડિસે.,
૩૭-૪૧

માણસ એ તો માણસ (પ્રફુલ્લ રાવલ) - રમેશ શાહ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૭-૯

રતિલાલ અનિલના નિબંધો (રતિલાલ અનિલ) - મધુસૂદન
પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૩-૫

લખવૈયાગિરી (અરુણા જાડેજા) - પ્રતિભા શાહ, પરબ,
જાન્યુ., ૬૦-૧

ચરિત્ર સમીક્ષા :

અભિનયપંથે (અમૃત જાની) - વિનોદ જે. જાડા, પરબ, મે,

૭૨-૫

એ વર્ષો, એ દિવસો (પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી) - ઉત્પલ પટેલ,
ઓગસ્ટ, ૭૨-૭

ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર (દીપક
મહેતા) - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૪૬

કાબુલીવાલે કી બંગાલી બીવી (સુષ્મિતા બંદોપાધ્યાય) -
શરીફા વીજળીવાળા, નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ, ૮૧-૭
ઘૂમવા દિગ્દિગતો (વિનોદ મેઘાણી) - સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ,
એપ્રિલ, ૮૫-૭

છાંચ્યારૂકખ (બલવીર માધોપુરી) - કાન્તિ માલસતર,
શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૮૫-૮૪

જિંદગી એક સફર (પ્રદીપ પંડ્યા) - ભરત મહેતા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૨૫-૯

જીવતરની વાટે અક્ષરનો દીવો (કુમારપાળ દેસાઈ) -
કિશોરસિંહ સોલંકી, શબ્દસર, જૂન, ૪૨-૯

- પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૨-૬

- પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૯-૭૨

- મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૩-૫

- રજની વ્યાસ, નવનીત સમર્પણ, ડિસે., ૮૧-૪

- રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, મે, ૪૪-૫

ટાઈમકેમ્પ્યૂલ (મોહનલાલ પટેલ) - દિનેશ દેસાઈ, કુમાર,
માર્ચ, ૪૫-૮

તમે યાદ આવ્યાં (વિનોદ ભટ્ટ) - કીર્તિદા શાહ, પ્રત્યક્ષ,
જાન્યુ-માર્ચ, ૧૯-૨૧

તરસી માટી (મણિલાલ હ. પટેલ) - ઉત્પલ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
સપ્ટે., ૮૩-૮

દીઠું મેં (હસમુખ શાહ) - અજય પાઠક, પરબ, એપ્રિલ,
૭૦-૪

દીઠે અદસઠ જાત્ર (દર્શના ધોળકિયા) - કાશ્મીરા મહેતા,
પરબ, જાન્યુ., ૬૧-૨

દેવળાને ઝાંપે (કિશોર વ્યાસ) - મયંક કે. શાહ, તાદર્થ્ય,
જુલાઈ, ૪૧-૩

ધ પિયાનિસ્ટ (વ્લાલિસ્લોવ સ્પિલમેન, અનુ. અશ્વિન ચંદારાણા)
- ભરત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૪-૬

નવરસના માલમી: કાનજી ભુટા બારોટ (કૌશિકરાય જ.
પંડ્યા) - ભીમજી ખાચરિયા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૫-૯

પરિચયપર્વ (દર્શના ધોળકિયા) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ઓક્ટો., ૧૫-૨૦

પુરુષાર્થનો પમરાટ (મહેશચંદ્ર જીવરામ પંડ્યા) - રસેશ

જમીનદાર, કુમાર, એપ્રિલ, ૪૯-૫૦
 બજતા જાય એકતારા (વિક્કલરાય શ્રીમાળી) - વિનોદ ગાંધી,
 દલિતચેતના, જાન્યુ., ૨૬-૩૧
 મા'યલો ભીતર તો, જલે (શંકર પેન્ટર) - બી. કેશરશિવમ્,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૨-૪
 મારી આનંદયા (ભગવાનદાસ પટેલ) - પ્રેમજી પટેલ,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૭૮-૮૬
 મારી કથા (શુભમય ઘોષ, હિન્દી : રાહુલ બારપુતે, ગુજ.
 દીપક રાવલ) તથાપિ, સપ્ટે., નવે., ડિસે., ૬૬-૭૧
 મારી લોકયાત્રા (ભગવાનદાસ પટેલ) - જગદીશચંદ્ર ચ. પટેલ,
 તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૦-૪
 - બલભદ્રસિંહ રાઠોડ, શબ્દસર, સપ્ટે., ૪૪-૯
 રવીન્દ્ર: એક મેઘધનુષી વ્યક્તિત્વ (રિદ્ધિ પટેલ) - મધુસૂદન
 પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૫૨-૩
 લમાણ (આત્મકથા) અને રૂપવેદ (સંસ્મરણો) શ્રીરામ લાગુ
 - અરુણા જાડેજા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૨-૭
 વડફળિયું (મણિલાલ રાનવેરિયા) - અરવિંદ વેગડા, હયાતી,
 ડિસે., ૨૬-૩૫
 વસ્ત્રલ અવિરત ટાંકણાં (ભરત ના. ભટ્ટ) - ઈલા નાયક,
 ૫૨બ, જુલાઈ, ૭૭-૮૧
 સત્યકથાઓ ભાગ: ૧/૨ (મુકુન્દરાય પારાશર્ય) - મીનળ
 દવે, ૫૨બ, એપ્રિલ, ૩૯-૪૬
 સંતોની છાયામાં (મ. જો. પટેલ) - ડંકેશ ઓઝા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓક્ટો., ૪૯-૫૦
 સંબંધોનું આકાશ (શરીફા વીજળીવાળા) - જશુ પટેલ,
 પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭૫-૯
 હું હીજડો... હું લક્ષ્મી (લક્ષ્મીનારાયણ ત્રિપાઠી) - રસીલા
 કડીઆ, ૫૨બ, જુલાઈ, ૨૩-૭

ચરિત્ર અભ્યાસ :

અડધે રસ્તે અને નાટ્યકાર મુનશી - પન્ના ત્રિવેદી, શબ્દસર,
 ઓક્ટો., ૪૭-૫૦
 અનંતરાય રાવળ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, માર્ચ,
 ૧૨-૩
 (સહૃદય ધર્મના ઉપાસક) અનંતરાય રાવળ - દર્શના
 ધોળકિયા, તથાપિ, સપ્ટે-નવે., ડિસે-ફેબ્રુ., ૬૦-૬
 (કવિ)અમીર ખુસરો - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, જુલાઈ,
 ૧૬-૨૦
 અમૃત ઘાયલ - ચીનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ, સપ્ટે., ૩૫-
 ૮

અશોક હર્ષ - સંજય પી. ઠક્કર, નવનીત સમર્પણ, ડિસે.,
 ૧૦૧-૧૦૫
 આત્મકથા નિમિત્તે પ્રગટ થતી વિચરતી જાતિઓની પીડા -
 કાન્તિ માલસતર, હયાતી, સપ્ટે., ૨૨-૯
 આદિલ મન્સૂરી - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, સપ્ટે.,
 ૮-૯
 ઇરાવતી કર્વે - પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ. અરુણા જાડેજા, નવનીત
 સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૧૦૭-૧૮
 ઉમાશંકર જોશી - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, મે,
 ૯-૧૦
 (કવિ) કલાપી - રજનીકુમાર પંડ્યા, કુમાર, એપ્રિલ, ૧૧-
 ૩
 કિશોર વ્યાસ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ડિસે., ૪૮-૯
 ગની દહીંવાળા - ચિનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ, ઓગસ્ટ,
 ૮૫-૭
 ગુલામમોહમ્મદ શેખ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ,
 નવે., ૮-૯
 (વાર્તાકાર) ગ્રેબીયલ જેસીપોવીસ - સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 મે, ૪૨-૩
 ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા - પરેશ નાયક, ૫૨બ, ઓક્ટો., ૩૬-
 ૪૦
 ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા - જયમલ્લ પરમાર, નાટક, ઓક્ટો-
 ડિસે., ૨૨
 - હસમુખ બારાડી, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૦-૨
 - *એજ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૮-૨૧
 ચંદ્રકાન્ત શેઠ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, ફેબ્રુ.,
 ૮-૯
 છેલભાઈ આણંદજી વાયડા - હની છાયા, નાટક, જાન્યુ-
 માર્ચ, ૧૦-૨
 જવાહરલાલ હાંડુ - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૧-
 ૭
 જશવંત ઠાકર - ઉષાબેન મલજી, નાટક, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૪-
 ૬
 - પ્રવીણ પંડ્યા, કુમાર, મે, ૭-૧૧
 - પ્રભાબેન પાઠક, માર્કન્ડ ભટ્ટ, વનલતા મહેતા, હની
 છાયા, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫-૧૩
 જશવંત ઠાકર સાથે નાટ્યસંવાદો - હસમુખ બારાડી, કુમાર,
 નવે, ૧૨-૩, ડિસે, ૧૮-૯
 (કથાસંવેદનાના સર્જક) જોસેફ મેકવાન - મહેશ બારોટ,

દલિતચેતના, જાન્યુ, ૧૩-૫
ડાડા મેકરણ (કચ્છના સંતકવિ) - રાજેન્દ્ર બાંભણિયા,
લોકગુર્જરી, સપ્ટે, ૮૪-૧૦૨
તારક મહેતા - રતિલાલ બોરીસાગર, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ,
૪૬-૫૦
દિનેશ કોઠારી - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ,
૮-૮
દૂલરાય કારાણી (કચ્છી લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસના
ઉદ્ગ્રાતા) - હરેશ ધોળકિયા, લોકગુર્જરી, સપ્ટે, ૮૨-૮૩
નલિન રાવળ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જૂન, ૪૫-૬
નવી સદીના નવા ચરિત્રકારો - પ્રશાંત પટેલ, શબ્દસર,
એપ્રિલ-મે, ૭૩-૮
નારાયણ દેસાઈ - શરીફા વીજળીવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ,
૨૭-૩૦
પીટર બિક્સલ - રમણ સોની, નવે., ૩૫-૮
પૂર્ણસત્ય (બી. કેશરશિવમ્) અને ઉપરા (લક્ષ્મણ માને)માં
વાતાવરણ - મિહિર સોલંકી, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૨૨-
૫
પૂર્ણસત્ય (બી. કેશરશિવમ્) અને ઉપરા (લક્ષ્મણ માને)માં
સમાજદર્શન - મિહિર સોલંકી, હયાતી, સપ્ટે., ૩૦-૩
પ્રબોધ જોશી - અરુણા જાડેજા, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૪૦-૫
બે હજાર બાર-તેરનું ચરિત્ર સાહિત્ય - પ્રશાંત પટેલ,
શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬૮-૭૭
ભાલચંદ્ર નેમાડે - અરુણા જાડેજા, કુમાર, સપ્ટે, ૪૭-૮
- નલિની માડગાંવકર, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૩૭-૪૧
મણિલાલ દેસાઈ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ,
ઓગસ્ટ, ૮-૮
મનહર દીલદાર - ચિનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ, જાન્યુ,
૧૦૦-૧૦૨
મનુભાઈ પંચોળી - રમેશ ર. દવે, કુમાર, જાન્યુ, ૭-૧૩
મન્ટો જીવે છે (લે. નરેન્દ્રમોહન, અનુ. મોહન દાંડીકર) -
નટવર હેડાઉ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૫૦-૧
મરીઝ - જલન માતરી, શબ્દાલય, ૨૪-૪૦
મો યાન - હસમુખ કે. રાવલ, પરબ, જાન્યુ, ૨૬-૩૨
મોહનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ - ચિનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ,
ફેબ્રુ, ૬૮-૭૦
રઘુવીર ચૌધરી - લાભશંકર ઠાકર, પરબ, ફેબ્રુ, ૫૧-૩
- લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ, ૧૧-૨
રતિલાલ બોરીસાગર - નલિની દેસાઈ, કુમાર, જુલાઈ, ૫૦

રમેશ પારેખ - મનોહર ત્રિવેદી, શબ્દાલય, માર્ચ, ૩૨-૮
રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા શ્રેણી - પ્રફુલ્લ રાવલ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, (અકારાદિ ક્રમે) અમૃત ઘાયલ, જુલાઈ, ૪૮-
૫૦, ગુણવંત શાહ, નવે., ૩૪-૬, ગુલાબદાસ બ્રોકર, ડિસે.,
૩૧-૩, ધીરુભાઈ ઠાકર, ઓગસ્ટ, ૩૨-૫, નગીનદાસ પારેખ,
એપ્રિલ, ૪૪-૬, બકુલ ત્રિપાઠી, ફેબ્રુ, ૩૪-૭, ભોળાભાઈ
પટેલ, સપ્ટે, ૪૦-૨, યશવંત શુક્લ, જૂન, ૩૫-૭, રમણલાલ
નાગરજી મહેતા, મે, ૩૫-૬, રમણલાલ સોની, ઓક્ટો, ૪૫-
૮, વિનોદ ભટ્ટ, માર્ચ, ૪૦-૨, સિતાંશુ યશચંદ્ર મહેતા, જાન્યુ,
૩૫-૮
રાજેન્દ્ર શાહ - વિનોદ ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, જાન્યુ, ૬૨-
૬
રાધેશ્યામ શર્મા - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, જાન્યુ,
૮-૮
રાવજી પટેલ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, જૂન,
૧૦-૧
વંદના શાંતુ ઇન્દુ - નિર્ઝરી મહેતા, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ,
૧૨૪-૨૮
વેદના અને ચેતના નિરૂપતી કેટલીક મરાઠી દલિત
આત્મકથાઓ - અતુલકુમાર પરમાર, હયાતી, માર્ચ, ૪૧-
૫
શંકરભાઈ તડવી - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, જૂન, ૧-
૭
શાંતિભાઈ આચાર્ય - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૧-
૪
સિમોન દ બુવા - બી. એસ. નિમાવત, નવનીત સમર્પણ,
ડિસે. ૫૬-૬૦
સુભાષ શાહ - લાભશંકર ઠાકર, નવનીત સમર્પણ, ઓક્ટો,
૧૧-૨
સૈફ પાલનપુરી - ચિનુ મોદી, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ, ૮૫-
૮
પ્રવાસ સમીક્ષા :
ગોંડલ નરેશ ભગવતસિંહજીનું ઈંગ્લેંડ દર્શન (સં. મકરન્દ
મહેતા, રામજીભાઈ સાવલિયા) - યોગેશચંદ્ર પટેલ, તાદર્થ્ય,
જૂન, ૩૧-૭
- * એજ, શબ્દસર, ડિસે, ૪૮-૫૫
વિદેશે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ (જગદીશ દવે) - વલ્લભ નાંઠા,
તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૫-૩૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (કાકાસાહેબ કાલેલકર) - સંધ્યા ભટ્ટ,

બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો, ૨૧-૪

બાળસાહિત્ય સમીક્ષા/અભ્યાસ :

અમર બાલકથાઓ (સંપા. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) - નટવર પટેલ, ૫૨બ, માર્ચ, ૭૯-૮૧

ઓગણીસો એસી પછીના ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં નારીસર્જકોનું યોગદાન - ઋષિકેશ રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૮-૭૩

ગુજરાતમાં સિંધી બાળસાહિત્ય - યશવન્ત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૫-૭

ગુજરાતી બાળસાહિત્ય સંદર્ભે નવી સદીની તાજી કલમો - વિપુલ પુરોહિત, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૮૦-૮૪

ગુજરાતી બાળસાહિત્યની ગતિવિધિ - દર્શિની દાદાવાલા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે, ૧૬૬-૮૨

ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી (પુષ્પા અંતાણી) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ૫૨બ, ફેબ્રુ, ૭૯-૮૧

ચાલો, રમીએ નાટક (સં. વર્ષા અડાલજા) - નટવર પટેલ, ૫૨બ, ડિસે, ૭૦-૪

નવતર બાળવાર્તાઓ (યોસેફ મેકવાન) - રવીન્દ્ર અંધારિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૩૯-૪૦

બાલસાહિત્ય મંથન (યશવંત મહેતા) - રવીન્દ્ર અંધારિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૩-૭

બાળવાર્તા સ્પર્ધા નિમિત્તે નિર્ણાયકનું આત્મનિવેદન (અને સાહિત્ય સમીક્ષા) - રવીન્દ્ર અંધારિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૨-૭

બાળવાર્તામાં બાળકોની સામેલગીરી - જિતુ ત્રિવેદી, શબ્દસર, ઓક્ટો, ૨૮-૯

બાળસાહિત્ય દ્વારા વૈજ્ઞાનિક અભિગમની કેળવણી - યશવન્ત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૪-૭

મેઘાણીની બાળકવિતા નારીબોધના સંદર્ભે - નિવ્યા પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨૫-૮

રમણલાલ સોનીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, (સં. યશવન્ત મહેતા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) - ઈશ્વર પરમાર, ૫૨બ, સપ્ટે., ૭૯-૮૦

રસદાર બાલકિશોરવાર્તાઓ (રવીન્દ્ર અંધારિયા) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૪૬-૭

રાજેન્દ્ર શાહનાં બાળકાવ્યો - નટવર પટેલ, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૩૭-૪૫

-* એજ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૪-૮

રે વાહ! (જિતુ ત્રિવેદી) - જલાલ મસ્તાન 'જલાલ', કવિલોક, મે-જૂન, ૩૮-૯

હું હોઉં જો જાદુગર (ધર્મેન્દ્ર પટેલ) - નટવર હેડાઉ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૫૪

હાસ્યસાહિત્ય સમીક્ષા :

ૐ હાસ્યમ (રતિલાલ બોરીસાગર) - સુધા પટેલ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૨-૩

તમે યાદ આવ્યા! (વિનોદ ભટ્ટ) - ધીરુ પરીખ, કુમાર, મે, ૪૩

પ્રપંચતં (નવનીત સેવક) - પ્રફુલ્લ રાવલ, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૪૬-૫૦

બાપાનું બારમું (દશરથ પટેલ) - રતિલાલ બોરીસાગર, ૫૨બ, માર્ચ, ૫૪-૮

હાસ્યકલરવ (પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય) - રમેશ પટેલ 'ક્ષ', પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૮-૧૦ (ક્રમશઃ)

સદ્ગત બાબુ દાવલપુરા

મુખ્યત્વે કથાસાહિત્યનું વિવેચન-સંપાદન આપનાર બાબુ દાવલપુરા - બાબુભાઈ પટેલ (જન્મ ૧, નવેમ્બર ૧૯૩૦)નું અવસાન (જૂન ૨૦૧૬) થતાં એક નિત્ય સ્વાધ્યાયી અધ્યાપક વિદ્યાય પામ્યા. 'પ્રતિસ્પંદ' (૧૯૭૭) વિવેચનસંગ્રહથી શરૂ થયેલી એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિ 'મુનશીનાં ઐતિહાસિક-પૌરાણિક નાટકો' એ શોધગ્રંથ તેમજ 'ગુજરાતી કથાવિશ્વ' નામે, ગુજરાતી નવલકથાઓ પરનાં વિવેચનલેખોના સંપાદન વગેરેમાં વિસ્તરી હતી.

પ્રા. દાવલપુરાને સ્નેહાંજલિ

परिचय-मिताक्षरी

स्वीकार-समीक्षा माटे प्रकाशको/लेखकोअे भोकलेलां तथा संपादके नवां जरीदेलां पुस्तकोनी परिचयनोंध

कविता

पिञ्जिका - नगीनयंद ओडिया. जसूद प्रकाशन, महेसाशा, २०१६, उे. ८८, उे. २०० □ काव्यो
बनारस डायरी - डरीश भीनाशु. गूर्जर, अमदावाद, २०१६, उे. १३६, उे. १७० □ काव्यो
मंत्रोच्यार - कनैयालाव लड्ट. जाडूनवी प्रकाशन, गांधीनगर, २०१५, उे. १६०, उे. ३३० □ काव्यो
भौनं संमति लक्ष्मम् - प्रलु पडाडपुरी. प्र. डसमुज पटेल, अमदावाद, २०१६, उे. ७२, उे. ८० □ काव्यो
यदा तदा गजल - स्नेडी परमार. दशकं डडनडेशन, २०१५, वितरक रंगद्वार, अमदावाद, उे. ८६, उे. ७० □ गजलकाव्यो
लडेराती दीवालो - प्रलु पडाडपुरी. मु. रोडित अेस. पटेल, धनसुरा, २०१६. प्राप्ति. गूर्जर. उे. १८८, उे. १५० □ काव्यो
वस्तुपर्व - राजेन्द्र पटेल. लुकपब, अमदावाद, २०१६. उे. ८६, उे. १०० □ पूर्वकाव्यसंग्रहोमांथी स्व-संयित काव्यरचनाओ
वृद्धशतक - कमल वोरा. क्षितिज प्रकाशन, मुंबई, २०१५. पृ. ११०, उे. १५० □ काव्यो
सुभाषित-सौरभ - कुवीनयंद मो. याज्ञिक. गूर्जर, अमदावाद, २०१५, पृ. २०८, उे. ३०० □ संस्कृत सुभाषितो - समश्लोकी अनुवाद, अर्थ-अन्वय अने गद्यानुवाद साथे

हृदयविधि - भारती राशे. गूर्जर, अमदावाद, २०१६. डबल डडन १३२, उे. ४०० □ 'जुवनलक्षी संवेदननां काव्यो', प्रत्येक पाने डोटोग्राफं साथे.

वार्ता

जोबामां दरियो - रेजाबा सरवैया. गूर्जर, अमदावाद, २०१६. उे. १५२, उे. १५० □ लघुकथाओ
पडथारो - गोरधन लेसाज्ञिया. लटूर प्रकाशन, भावनगर, २०१५, पृ. १५६, उे. १८० □ वार्ताओ
पवनकुमारी - प्रवीणसिंह यावडा. लज्जा पब्लिकेशन, वल्लभ विद्यानगर, २०१५, उे. २२४, उे. २४० □ वार्ताओ

निबंध, यरित्र, प्रवास आदि

आपशा ऋषिओ - जितेन्द्र पटेल. पार्थ, अमदावाद, २०१६, उे. १४०, उे. १२५ □ यरित्रो
उमाशंकर मारा आलवामां - धीरेन्द्र मडेटा. ईमेज, मुंबई-अमदावाद, २०१६. उे. ११४, उे. १२५ □ उमाशंकर विशे यरित्रलेजो, उमाशंकरनां पुस्तको विशे लेजो
कोना बापनी डोणी! - निरंजन त्रिवेदी. संस्कार साहित्य मंदिर, अमदावाद, २०१६, प्राप्ति, गूर्जर. उे. १८२, उे. २०० □ डस्यलेजो
यंदकान्त शेठना प्रतिनिधि निबंधो - संपा. सतीश डशाक. आदर्श, अमदावाद, २०१६, उे. ८६, उे. १०० □

સંચિત નિબંધો, સંપાદકીય લેખ સાથે
 પત્રઝરણું – ભુવનચંદ્ર મહારાજ 'ચિન્મય'. શ્રી પાર્શ્વચંદ્ર
 પ્રકાશન સમિતિ, નાની ખાખર; કચ્છ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૮૨,
 રૂ. ૬૦ □ વિવિધ વ્યક્તિઓને પત્રો
 પત્ર-લાભ – સંપા. રમણીક સોમેશ્વર. રન્નાદે, અમદાવાદ,
 ૨૦૧૬. ડે. ૧૧૮, રૂ. ૧૨૫ □ લાભશંકર ઠાકરના લેખક
 પરના પત્રો
 પ્રવાસી રવીન્દ્રનાથ – સંપા. અનુ. અનિલા દલાલ. સાહિત્ય
 અકાદેમી, દિલ્હી, ૨૦૧૪. ડે. ૧૬૮, રૂ. ૧૪૦ □
 રવીન્દ્રનાથના વિવિધ પ્રવાસ-અનુભવો, નિબંધો-પત્રો રૂપે
 મારી પ્રવાસનોંધ – ઉર્વી તેવાર. પ્રકા. લેખક, વડોદરા,
 ૨૦૧૫. ડે. ૬૪, રૂ. ૧૦૦ □ પ્રવાસ-આલેખન
 સંતકવિશ્રી ભાણસાહેબ – નરોત્તમ પલાણ. દર્શન પ્રકાશન,
 પોરબંદર, ૨૦૧૬. ડે. ૮૦, રૂ. ૧૦૦ □ ચરિત્ર

વિવેચન, સંશોધન

ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વ : પ્રવાહો અને પ્રયોગો –
 વિનાયક જાદવ. પ્રકા. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે.
 ૪૨૨, રૂ. ૪૫૦ □ સંશોધન
 પ્રયેતસ – અરુણ કક્કડ. રોયલ બુક કંપની, રાજકોટ,
 ૨૦૧૫. ડે. ૨૭૨, રૂ. ૨૭૫ □ વિવેચનલેખો
 Narasinha Mehta of Gujarat – નીલિમા શુક્લ ભટ્ટ.
 ઓક્સફર્ડ, યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ન્યૂ યોર્ક, ૨૦૧૫. ડે. ૦૦૦
 □ નરસિંહ ની કવિતા અને સંતધારા વિશેનું અધ્યયન
 વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર – અનુપમ ભટ્ટ. પ્રકા. લેખક,
 શાંતિનગર, ભાવનગર, ૨૦૧૬, ડે. ૨૮૮, રૂ. ૧૮૦ □
 કથાસાહિત્ય વિશેના અભ્યાસલેખો

ભાષાવિજ્ઞાન, કોશ

ગુજરાતી ભાષાના અર્વાચીન ધ્વનિતી-ધ્વનિ વિજ્ઞાનનું વૈજ્ઞાનિક

અધ્યયન – મગન પટેલ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. સ. પ.
 યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, ૨૦૧૫, ડે. ૧૮૦, રૂ. ૫૦૦
 □ ભાષાવિજ્ઞાન-વિષયક પુસ્તક
 ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિ કોશ – સંપા. કે. કા. શાસ્ત્રી. આદર્શ,
 અમદાવાદ, બીજી આ. ૨૦૧૫. કા. ૧૮૨, રૂ. ૧૫૦ □
 કોશ

શેષ-વિશેષ: અધ્યયન ગ્રંથો, માહિતીગ્રંથો

સાહિત્ય સંલગ્ન અને અન્ય વિષયો પરના ગ્રંથો

કેરલ યાત્રાપ્રવાસ – નાગરભાઈ સોલંકી. પ્રકા. લેખક,
 સુરેન્દ્રનગર, ૨૦૧૬, પ્રાપ્તિ. ગૂર્જર, ડે. ૧૩૬, રૂ. ૧૬૦
 □ પ્રવાસ-માહિતી
 પ્રતિબિંબ – ભાવાનુવાદ ઉપાધ્યાય ભુવનચંદ્ર. પાર્શ્વચંદ્ર
 પ્રકાશન સમિતિ, નાની ખાખર, કચ્છ, ૨૦૧૬. રૂ. ૫૦
 □ વિવિધ સ્ત્રોતોમાંના પ્રાકૃત શ્લોકોના ભાવાનુવાદ, કેટલાંક
 કચ્છી પુસ્તકોના અંગ્રેજી ભાવાનુવાદ
 ભારતના રાજવંશો – જિતેન્દ્ર પટેલ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ,
 ૨૦૧૬, ડે. ૩૪૨, રૂ. ૩૦૦ □ ઇતિહાસના રાજવંશો વિશે
 ટૂંકી માહિતી આપતાં લખાણો
 ભોગીલાલ ગાંધી જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ – સંપા. પ્રકાશ ન.
 શાહ વગેરે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬,
 ડે. ૫૬૨, રૂ. ૫૨૫ □ ભોગીલાલ ગાંધીનાં લખાણોમાંથી
 ચયન, ભોગીલાલ ગાંધીના ગ્રંથો વિશે વિવેચન, તથા એમને
 વિશેનાં સંસ્મરણો
 વહીવટની વાતો – કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક. દર્શક ઇતિહાસનિધિ,
 વડોદરા, ૨૦૧૬. વિતરક રંગદ્વાર અમદાવાદ, ડે. ૪૦૮,
 રૂ. ૪૦૦ □ 'સરકારી સેવાનાં સંભારણાં'
 શિક્ષણના સામ્રાટ પ્રવાહો – મોતીભાઈ મ. પટેલ. અવનિકા
 પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૨૨૪, રૂ. ૨૦૦ □
 લેખો

